

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра української мови, літератури та методики навчання

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА
ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ МАЛИХ ЕПІЧНИХ ЖАНРІВ У
ШКІЛЬНОМУ КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ (НА МАТЕРІАЛІ
ТВОРЧОСТІ О. ДОВЖЕНКА)

Виконав:

Кримов Євген Миколайович

014 Середня освіта

014.01 Середня освіта (Українська мова і література)

ОПП «Середня освіта (Українська мова і література)»

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент

Гричаник Н.І.

Допущено до захисту:

«20» листопада 2024 року

Завідувач кафедри

Гоголь Н.В.

Дата захисту: «07» грудня 2024 р.

Кількість балів: 74 Оцінка ECTS C

Підписи членів комісії:

Глухів – 2024

АНОТАЦІЯ

Кримов Є. М. Особливості вивчення малих епічних жанрів у шкільному курсі української літератури (на матеріалі творчості О.Довженка)

Магістерська робота присвячена дослідженню особливостей вивчення малих епічних жанрів у шкільному курсі української літератури на матеріалі творчості О. Довженка. У роботі обґрунтовано актуальність теми, зумовлену необхідністю формування в учнів умінь аналізувати художні твори, зокрема малі епічні жанри, які відіграють важливу роль у національному літературному процесі.

Розглядається літературна спадщина О. Довженка, зокрема його оповідання «Ніч перед боєм», «Мати» та новела «Воля до життя», які відзначаються глибоким патріотичним змістом, психологізмом та філософськими узагальненнями. У роботі проаналізовано художню специфіку творів, особливості їхньої жанрової структури та тематичну наповненість.

Здійснено огляд сучасних шкільних програм і методичних посібників, що регламентують вивчення творчості О. Довженка. Виявлено основні проблеми й труднощі, пов'язані з викладанням малих епічних жанрів у школі, та запропоновано методичні рекомендації для оптимізації цього процесу. Особливу увагу приділено формуванню в учнів естетичного смаку, моральних цінностей та критичного мислення через аналіз текстів письменника.

Практичне значення роботи полягає у розробці методичних матеріалів для використання на уроках української літератури, а також у процесі підготовки студентів-філологів. Наукова новизна дослідження полягає в комплексному підході до вивчення малих епічних жанрів О. Довженка та інтеграції інноваційних методів у процес навчання. Результати роботи можуть бути використані вчителями, методистами та студентами

педагогічних спеціальностей для вдосконалення літературної освіти в закладах середньої освіти.

Ключові слова: епос, епічний твір, новела, оповідання, О. Довженко, війна

Krymov Ye. M. Features of Studying Short Epic Genres in the School Course of Ukrainian Literature (Based on the Works of O. Dovzhenko).

The master's thesis focuses on the study of the peculiarities of teaching short epic genres in the school course of Ukrainian literature, with a particular emphasis on the works of Oleksandr Dovzhenko. The thesis substantiates the relevance of the topic, determined by the necessity of developing students' skills in analyzing literary works, especially short epic genres, which play a significant role in the national literary process. The literary heritage of O. Dovzhenko is analyzed, including his short stories "The Night Before the Battle", "Mother", and the novella "Will to Live". These works are notable for their profound patriotic content, psychological depth, and philosophical generalizations. The thesis examines the artistic specifics of these works, their genre structure, and thematic content. A review of current school curricula and methodological guides related to the study of O. Dovzhenko's works is conducted. The research identifies key challenges and difficulties associated with teaching short epic genres in schools and proposes methodological recommendations for optimizing this process. Special attention is given to fostering students' aesthetic appreciation, moral values, and critical thinking skills through the analysis of the writer's texts. The practical significance of the research lies in the development of methodological materials for use in Ukrainian literature lessons and in the training of philology students. The scientific novelty of the study is found in its comprehensive approach to the exploration of O. Dovzhenko's short epic genres and the integration of innovative teaching methods into the educational process. The results of the thesis can be utilized by teachers, methodologists, and students in pedagogical specialties to enhance the teaching of literature in secondary education institutions.

Keywords: epic, epic work, novella, short story, O. Dovzhenko, war

ПЛАН

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	12
1.1. Родово-жанрові особливості епічних творів.....	12
1.2. Художня специфіка творчої спадщини О. Довженка.....	21
Висновки до розділу 1.....	38
РОЗДІЛ II. МАЛІ ЕПІЧНІ ЖАНРИ В ТВОРЧОСТІ О. ДОВЖЕНКА.....	39
2.1. «Ніч перед боєм» – оповідання про один із періодів Другої світової війни.....	39
2.2. Оповідання «Мати» – невмирущий гімн красі українки.....	44
2.3. Проблема війни і цінності людського життя в новелі «Воля до життя».....	49
Висновки до розділу 2.....	53
РОЗДІЛ III. ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ МАЛИХ ЕПІЧНИХ ЖАНРІВ НА УРОКАХ ЛІТЕРАТУРИ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ.....	56
3.1. Сучасний стан досліджуваної проблеми.....	56
3.2. Погляди методистів на проблему шкільного вивчення малих епічних жанрів.....	64
3.3. Методичні рекомендації щодо вивчення творчості О. Довженка на уроках української літератури.....	78
Висновки до розділу 3.....	88
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	92
ДОДАТКИ.....	98

ВСТУП

Інтеграція України до європейського освітнього простору, важливі соціально-економічні перетворення, зміна світоглядної парадигми, процеси інформатизації, гуманізації, мобільності суспільства, реформування загальної середньої освіти зумовлюють модернізацію процесу вивчення художніх класичних творів на уроках української літератури в сучасній школі. Як показує шкільна практика, на уроках літератури недостатньо уваги приділяється художній специфіці програмового твору, залишаючи поза увагою його родово-жанрові особливості, порушуючи нерозривну єдність змісту і форми як засадничих літературознавчих категорій, що акумулюють уявлення про внутрішню суть і зовнішню форму твору, дають змогу всебічно пізнати художнє явище.

Особливо це стосується одного з основних родів літератури – епосу, адже вивчення епічних творів як складової словесного мистецтва має надзвичайно важливе значення для літературної освіти учнів. Здатність здобувачів освіти до аналізу епічних текстів значною мірою залежить від особистісного підходу до опанування матеріалу, від індивідуальних особливостей сприйняття твору, що визначаються життєвим досвідом читача, рівнем його загального розвитку, інтелектуальним потенціалом, читацькими інтересами, здатністю до самостійного мислення та формулювання обґрунтованих висновків і узагальнень.

Проблема аналізу епічних творів певною мірою висвітлена в роботах літературознавців (П. Волинський, Д. Наливайко, А. Ткаченко, В. Марко, Р. Гром'як, Б. Шалагінов та ін.), у яких окреслено родово-жанрові особливості епічних творів, обґрунтовано важливість нерозривного зв'язку змісту і форми художнього твору.

Аналіз епічного твору був предметом дослідження в історії методичної науки різних етапів її розвитку. Так деякі аспекти залишаються в колі наукових інтересів провідних методистів (Л. Мірошніченко, Г. Токмань, А. Вітченко, Т. Івахненко, О. Ісаєва, Ж. Клименко, О. Куцевол, Г. Островська,

А. Ситченко, О. Слижук, Л. Удовиченко та ін.). Науковці розглядають окремі питання аналізу епічних творів: теоретико-методичні засади аналізу епічного твору в шкільному курсі, організація читацької діяльності здобувачів освіти у процесі аналізу епосу, методичні концепти вивчення епічних творів з урахуванням жанрової специфіки та ін.

На особливу увагу заслуговує питання шкільного аналізу малих епічних жанрів, оскільки укладачі чинних шкільних програм пропонують такі твори для текстуального вивчення, починаючи з 5 класу. З-поміж імен відомих письменників-класиків, чиї епічні твори репрезентовано в програмах, важливе місце належить О. Довженку.

Олександр Довженко – самобутня постать української літератури ХХ століття, надзвичайно талановитий письменник, відомий публіцист, художник зі світовим ім'ям, педагог-новатор, громадський діяч і геніальний кінорежисер, який стояв біля витоків національного кіно. Його об'ємна і різнобічна літературна спадщина (кіносценарії «Відкриття Антарктиди», «Україна в огні», «Повість полум'яних літ», «Зачарована Десна», «Земля», «Поема про море», п'єси «Життя в цвіту», «Потомки запорожців», оповідання «Ніч перед боєм», «На колючому дроті», «Воля до життя», «Мати» та ін., мистецтвознавчі й критичні статті з питань кіно, театру, літератури, живопису) репрезентує творчий геній митця, розкриває його світоглядні орієнтири та життєві принципи і цінності, передає багатогранність світовідчуття. Струнка система ідейно-художніх та жанрово-стильових особливостей творчості характеризує його як письменника планетарного мислення. Актуальність творів митця зберігається й нині, особливо в умовах сучасної боротьби за збереження незалежності та української державності.

Аналіз наукових досліджень, присвячених вивченню життєвого шляху та мистецько-літературної творчості видатного українського письменника і кінематографіста, дозволяє виокремити різноманітні підходи до вивчення його спадщини: педагогічний, психологічний, літературознавчий,

історичний, філософський тощо. Творча діяльність О. Довженка демонструє його як багатогранну особистість, яка поєднувала в собі риси талановитого педагога, глибокого філософа та майстра літературного жанру. Значущим є його внесок у формування ідей національної свідомості, що проявлялися як у його творчості, так і в житті.

Творчий спадок О. Довженка є предметом уваги цілої низки дослідників (О. Бабишкін, І. Дзюба, В. Дончик, Т. Дятленко, С. Коба, Р. Корогодський, Ю. Кочерган, С. Максимчук-Макаренко, А. Новиков, Л. Новиченко, С. Привалова, В. Святовець, Н. Троша та ін.). Незважаючи на низку методичних розвідок з питання вивчення різних аспектів творчості письменника на уроках української літератури, ґрунтовні дослідження, присвячені аналізу малих епічних жанрів творчості О. Довженка у сучасній школі, носять спорадичний характер. Відповідно відсутність комплексної системної праці, у якій було б ґрунтовно проаналізовано малі епічні жанри у творчості О. Довженка й особливості їх вивчення в сучасній школі й визначили актуальність теми дослідження.

Мета магістерської роботи – розкрити особливості вивчення малих епічних жанрів на уроках української літератури в сучасних закладах загальної середньої освіти, орієнтуючись на творчість О. Довженка.

Для досягнення поставленої мети було передбачено виконання таких **завдань**:

1. розкрити зміст базових понять дослідження: «епос», «епічний твір» у літературознавчій науці;
2. визначити родово-жанрові особливості епічних творів;
3. розкрити художню специфіку творчої спадщини О. Довженка;
4. зробити літературознавчий аналіз малих епічних жанрів у творчості О. Довженка: оповідання «Ніч перед боєм», «Мати», новелу «Воля до життя»;
5. проаналізувати шкільні програми, підручники та навчально-методичні посібники в аспекті досліджуваної проблеми;

6. з'ясувати специфіку вивчення епічних творів на уроках української літератури в сучасній школі;

7. розробити методичні рекомендації щодо вивчення епічних творів О. Довженка на уроках української літератури.

Об'єктом дослідження є малі епічні жанри й освітній процес з української літератури в сучасних закладах загальної середньої освіти.

Предметом магістерської роботи є малі епічні жанри в творчості О. Довженка й особливості їх вивчення в сучасних закладах загальної середньої освіти.

У роботі на різних етапах були використані такі **методи дослідження**:

1. *літературознавчі*: описовий (з метою аналізу наукової літератури з теми дослідження); культурно-історичний (для виявлення умов, у яких формувалася постать письменника, його світосприймання, втілене в прозових творах); біографічний (для з'ясування джерел епічних творів, умов написання та прототипів), герменевтичний (для інтерпретації художніх текстів).

2. *загальнонаукові*: аналіз літературознавчих, методичних праць, навчальних програм, шкільних підручників, навчально-методичних посібників з української літератури; узагальнення матеріалу; метод теоретичного моделювання (для визначення предмета, об'єкта дослідження).

Теоретико-методологічною основою дослідження є теоретико-літературні праці П. Білоуса, О. Галича, Г. Клочека, Ю. Коваліва, В. Марка, А. Ткаченка та ін., у яких подані визначення та ознаки ключових понять магістерської роботи; теоретико-літературні та історико-літературні праці таких дослідників творчості О. Довженка, як: Ю. Барабаш, А. Новиков, Л. Новиченко, С. Плачинда, І. Рачук, Н. Троша, В. Хархун та ін., результати досліджень у галузі літературної освіти в школі (праці Н. Волошиної, О. Ісаєвої, Л. Мірошниченко, Є. Пасічника та ін.).

Наукова новизна одержаних результатів. У магістерській роботі узагальнено й доповнено відомості про творчу манеру й прозову спадщину

О. Довженка; здійснено аналіз проблеми вивчення його творчості в методичних джерелах; розроблено власні методичні рекомендації до вивчення оповідань і новели О. Довженка в на уроках української літератури в закладах загальної середньої освіти.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що її наукові результати важливі для комплексного вивчення особливостей літературної діяльності О. Довженка.

Практичне значення дослідження. Матеріали роботи можуть використовуватися під час читання нормативних історико-літературних курсів і спецкурсів з історії української літератури для студентів педагогічних закладів вищої освіти спеціальності 014 Середня освіта (Українська мова і література), у процесі написання курсових і кваліфікаційних робіт. Сформульовані положення, висновки дослідження та розроблені методичні рекомендації можуть бути використані вчителями-практиками під час організації та проведення уроків української літератури в сучасній школі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки магістерської роботи викладалися та обговорювалися на щорічній звітній науково-практичній конференції викладачів, докторантів, аспірантів та молодих учених, здобувачів вищої та фахової передвищої освіти «Наука та освіта в умовах війни: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка» (23-24 травня 2024 р., м. Глухів), XII Всеукраїнських науково-педагогічних читаннях молодих учених і здобувачів освіти іноземними мовами «The 21st Century Challenges in Education and Science» (18-19 квітня 2024 р., м. Глухів), VI Всеукраїнській студентсько-викладацькій науково-практичній інтернет-конференції з міжнародною участю «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (15-16 лютого 2024 р., м. Глухів), Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Арватівські читання – 2024» (17 травня 2024 р., м. Ніжин), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні

проблеми української освіти», присвяченій пам'яті професора Василя Хруща (23 жовтня 2024 року, м. Чернівці), Всеукраїнській науково-теоретичній інтернет-конференції «ХІ Довженківські читання: «Олександр Довженко й українська культура: історія, традиції, сучасність» (24-25 жовтня 2024 р., м. Глухів), II Всеукраїнському науково-методичному семінарі «Компетентнісний підхід в освіті: теорія і практика» (14 листопада 2024 р., м. Глухів)

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 105 сторінок, із них основного тексту – 87 сторінок.

У першому розділі «Теоретичні основи проблеми дослідження» розкрито зміст базових понять дослідження: «епос», «епічний твір» у літературознавчій науці, охарактеризовано основні родово-жанрові особливості епосу як одного із трьох родів літератури, виокремлено його жанрові різновидів та їхні специфічні особливості, окреслено художню специфіку творчої спадщини О. Довженка.

У другому розділі «Малі епічні жанри в творчості О. Довженка» здійснено ґрунтовний літературознавчий аналіз найбільш відомих малих епічних жанрів О. Довженка: оповідань «Ніч перед боєм» і «Мати», новели «Воля до життя», розкрити характер зображення воєнних подій крізь призму світовідчуття письменника.

У третьому розділі «Особливості вивчення малих епічних жанрів на уроках української літератури в сучасній школі» розкрито методичні підходи до проблеми аналізу епічних творів здобувачами освіти різних вікових груп, проаналізовано чинні шкільні програми, підручники й навчально-методичні посібники з української літератури в аспекті досліджуваної проблеми, з'ясовано специфіку вивчення епічних творів на уроках української літератури в різних класах, подано методичні рекомендації щодо вивчення

оповідань та новели О. Довженка на уроках української літератури в закладах загальної середньої освіти.

У висновках узагальнено результати дослідження.

У списку використаних джерел є 59 позицій використаної літератури.

У додатках подано розроблений план-конспект уроків української літератури із вивчення малих епічних жанрів О. Довженка.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Родово-жанрові особливості епічних творів

Словесно-художні твори здавна прийнято розподіляти на три групи: епос, лірику і драму. Термін «епос» у науково-довідковій літературі має два значення. В історико-літературному значенні епосом називають народні поеми й казки. У теоретичному розумінні епос (грец. – слово, мова, розповідь) – один із трьох родів літератури, відмінний своїми ознаками від лірики та драми, основною характерною особливістю якого є розгорнуте зображення людського характеру.

Ще в античності в давньогрецькій естетиці сформувалися основи для визначення епосу як одного з літературних родів поряд із лірикою та драмою. Платон у своїх діалогах «Держава» висловлювався про роди літератури, розрізняючи епос як «змішаний» рід, що поєднує риси лірики та драми. Він зазначав, що автори епічних творів імітують життєві явища, використовують елементи міфотворчості та гармонійно інтегрують свої думки і слова з репліками та ідеями інших персонажів [8].

Арістотель у «Поетиці» стисло окреслив три способи наслідування в поезії (словесному мистецтві), які й були родово-жанровими характеристиками епосу, лірики і драми: «Наслідувати в одному й тому ж й одного і того ж можна, розповідаючи про події, як про щось окреме від себе, як це робив Гомер, або ж так, що той, хто наслідує, залишається самим собою, не змінюючи власного обличчя або уявляючи всіх зображуваних осіб як дійових» [8, с. 45].

Арістотель визначав епічну форму як розповідь про подію або низку подій, представлених «як щось окреме» від автора. Цей підхід підкреслює дистанцію між оповідачем і подіями, що описуються. Філософ акцентував на емоційному впливі епічних творів на читача, який досягається завдяки характерним жанровим ознакам: подієвості, розвинутій системі образів,

необмеженості у часі й просторі, а також здатності одночасно охоплювати та відображати велику кількість подій.

Тож епос як провідний рід художнього мистецтва зародився ще в давній період. Філософи-науковці античного світу цікавилися питанням виникнення епосу, розкрили його особливості, студіювали проблему емоційного впливу таких творів на читача.

В епоху Відродження увагу до епічного роду було відновлено, а в Просвітництві його значення ще більше поглибилось. Й. В. Гете та Ф. Шиллер обґрунтували відмінності між епосом і драмою, наголошуючи, що епос переносить події в минуле, демонструючи їх розповідний характер. В. Гегель пропонує критерій суб'єктивності та об'єктивності як основу поділу літературних родів. Епос, згідно з ним, є об'єктивним зображенням буття, яке відображає саморозвиток ідеї. Предмет епосу має бути усвідомленим і розгорнутим, розкритим у широті та деталізації подій.

Ф. Шеллінг, підходячи до аналізу літературних родів із застосуванням філософських категорій свободи і необхідності, запропонував новаторське трактування епосу. Філософ розглядав епос як рід, який корелює з філософською категорією необхідності. Це означає, що події, персонажі та обставини в епічному творі мають певну визначеність і закономірність, що відображає об'єктивний порядок буття. Особливу увагу учений приділяв роману, який він вважав одним із найбільш ранніх і зрілих жанрів епосу. Роман, за його переконанням, синтезує риси епічної поезії (з її широким охопленням подій і об'єктивністю) та драми (з акцентом на конфліктах і динаміці розвитку дії). У романі особливе значення надається фігурі автора-оповідача. Завдяки цьому образу автор може передати світосприйняття сучасників, залишаючи власну оцінку подій прихованою в художній структурі твору. Такий підхід дозволяє забезпечити ілюзію об'єктивності, що є ключовою рисою епічного роду.

У романтизмі літературні роди, зокрема епос, осмислювалися не лише як жанрові категорії, але й як способи художнього мислення, що формують світосприйняття та взаємодію між автором, текстом і читачем [43].

П. Білоус, О. Галич, В. Марко, А. Ткаченко, О. Ніколаєв виділяють важливі родоутворювальні ознаки епічних творів, що істотно відрізняють їх від ліричних та драматичних творів. Зупинимось докладніше на характеристиці виокремлених науковцями родово-жанрових особливостей епосу:

- основою епічного твору є сюжет, який становить послідовний ланцюг подій, умотивований ідейним задумом автора;

- наявність позасюжетних елементів – портрети, пейзажі, описи обстановки, публіцистичні, ліричні відступи та ін.;

- важлива роль належить розповіді (оповіді);

- наявність «епічної дистанції». Це означає, що події, описані у творі, як правило, віддалені від автора як у часі, так і емоційно. Наприклад, Гомер писав про далекі епохи, а сучасний письменник може написати твір про події минулого тижня. Тому навіть граматично епічні твори оформлені дієсловами минулого часу. Минулий час дієслів – це граматичний корелят епічної дистанції;

- надзвичайна зацікавленість важливими подіями, навколишнім світом та людьми. Світ зображений завершеним, або «пізнаним»;

- опис – це зображення предметного світу в статиці (пейзажі, елементи побуту, опис зовнішності персонажів, їхній внутрішній світ, словесні зображення подій і фактів, що повторюються);

- тематична розмаїтість епічних творів. Тема трактується як предмет художнього зображення кола життєвих явищ, відтворених письменником і поєднаних в єдине ціле авторським задумом з метою постановки філософських, соціальних, національних, моральних проблем, важливих для відображення історичної епохи [8; 43].

У процесі еволюції літератури система жанрових різновидів епічних творів стала надзвичайно багатою та різноманітною.

Таким чином, літературознавці з-поміж основних рис означеного літературного роду виокремлюють такі: наявність сюжетної канви як послідовного ланцюга подій, пов'язаних між собою авторським задумом; використання багатства позасюжетних елементів; ретроспективність відтворюваних життєвих картин; тематичне багатство, яке дозволяє надзвичайно деталізовано показати спектр важливих характерних явищ дійсності; наявність декількох типів оповіді; розмаїтість жанрів епосу.

Одним із найбільш розповсюджених малих епічних жанрів у класичній літературі є жанр новели. У тлумачних словниках української мови лексема «новела» є багатозначною: «1) невеликий художній твір про незвичайну життєву подію з несподіваним кінцем; 2) невелика музична п'єса ліро-епічного або драматичного характеру» [50, с. 379].

Укладачі літературознавчого словника-довідника тлумачать новелу як «невеликий за обсягом прозовий епічний твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом, сконденсованою та яскраво вимальованою дією» [30, с. 497]. Натомість автори посібника з теорії літератури відносять новелу до малого епічного жанру, наголошуючи на ототожненні даного жанру з оповіданням [8, с. 159].

Науковець К. Дуб справедливо акцентує увагу на тому, що алгоритм новели визначається специфічною структурою та низкою ключових компонентів, які формують її художню своєрідність. До таких компонентів належать зміщений сюжет, який вибудовується завдяки оригінальній подачі матеріалу; винятковий лаконізм, що забезпечує концентрацію змісту; символічна значущість деталей, кодів і шифрів; поєднання ліризму та драматизму; тропізація, що посилює образність мови; несподівані сюжетні повороти і фінал, який є неочікуваним для читача.

Водночас науковець підкреслює, що кожен письменник має право на творче переосмислення цих характеристик, удосконалення чи модифікацію

елементів відповідно до конкретного художнього задуму. Така адаптація дозволяє зробити новелу максимально релевантною до змальованої ситуації, випадку чи події, надаючи їй унікального авторського звучання. Цей підхід забезпечує жанрову динаміку і розширює можливості для новаторства в літературі, що робить новелу актуальним і гнучким жанром у різні історичні та культурні періоди.

Проблема визначення жанрових ознак новели залишалася в центрі уваги літературознавців та теоретиків літератури впродовж багатьох періодів її розвитку. Попри численні дослідження, до сьогодні немає єдиної думки щодо однозначного тлумачення цього жанру. Більшість науковців погоджуються, що новела є стислою формою епічної оповіді, що породжує дискусії про її спорідненість або відмінність від оповідання.

В. Фащенко, автор теоретичних праць «Новела і новелісти: жанрово-стильові питання» та «Із студій про новелу», які присвячені історії формування й розвитку жанру новели, досліджує еволюцію та функціональні особливості цього прозового жанру в українській літературі. Науковець вважає, що новела є жанром із високим рівнем динамічності та змінності, який, попри трансформації, зберігає свої базові структурні ознаки. За його словами, новела відображає «способи аналізу протиріч дійсності: застигле розтоплюється під впливом нових явищ і змін світогляду, тоді як нове швидко кристалізується й набуває стабільності». Науковець формулює три закони, що сприяють аналізу новели як нерозривної композиційної та сюжетної єдності: вибір «променя зору» – протиставлення – зіткнення образів і підпорядкування частин цілому [43]. Саме з «променю зору», який автор тлумачить як закон, а не засіб розпочинається поступове створення художнього тексту: вчинки героїв, їхні портретні характеристики, пейзажі. У результаті кропіткої роботи, на думку науковця, має бути створений епічний твір із дотриманням принципу єдності змісту і форми.

Наукові дослідження О. Юрчук, представлені в праці «Новела в світлі історичної поетики: проблеми типології жанру», є важливими для глибшого

розуміння жанрових особливостей новели. Вивчаючи цей епічний жанр із різних аспектів, дослідниця зробила ключові висновки щодо його характерних рис. Вона виділила такі специфічні ознаки: лаконічність форми; детальний опис окремої незвичайної події чи епізоду; лінійність розвитку подій; композиційно-рамкова завершеність та фрагментарність сюжету; динамічний перебіг подій із конфліктом у центрі; наявність ефекту незвичайності; обмежена кількість персонажів; обов'язковість трьох сюжетно-композиційних елементів (зав'язка, кульмінація, розв'язка); присутність героя-оповідача зі специфічним стилем викладу подій [43].

Як зазначають літературознавці, новела виникла в античній Греції під впливом літературної традиції Сходу. Вона мала форму коротких розважальних оповідань, що розповідали про реальні чи правдоподібні події. Спочатку ці історії передавалися усно, а пізніше стали вставними епізодами в інших творах. Такими вставними частинами користувалися письменники, зокрема Геродот (в оповідях про Аріона, кільце Полікрата тощо), Петроній Арбітр (в новелі про Матрону Ефеську), Апулей, Федр та інші. Як окремий жанр, що здебільшого мав еротичний зміст, новела набула популярності в епоху еллінізму, зокрема в «Мілетських оповідях».

Новела як окремий літературний жанр окреслилася в епоху Відродження в Італії (Т. Гуардаті, Ф. Сакатті, П. Брачолінні, М. Банделло, Дж. Бокаччо). Її тлумачили як оповідь анекдотичного побутового змісту. Найяскравіше даний епічний жанр проявився у творчості Дж. Бокаччо, який своїм романом у новелах «Декамерон» заявив про себе на весь світ. Пізніше стає доступним для читача «Гептамерон» Маргарити Наварської. Сюжети тодішніх новел було запозичено із середньовічних літературних і фольклорних міських оповідних мініатюр [8].

Через Італію жанр новели поширився в літератури інших країн, але на його сприйняття значно вплинула національна специфіка кожної європейської традиції. У Франції новела набула форми короткого прозового твору, близького за обсягом до оповідання чи повісті. В Англії цей термін

використовували для позначення реалістичного побутового роману. У слов'янській літературі жанр новели проникає лише в ХІХ столітті, а його найбільшого розквіту досягає в ХХ столітті.

Взагалі найбільш плідним періодом розвитку новели є якраз ХІХ – ХХ століття, коли функціонують її найвідоміші різновиди: психологічна, фантастична, сенсаційна та інші.

Найвідомішими європейськими новелістами були П. Меріме, В. Фолкнер, Ж. П. Сартр, Ф. Кафка, Дж. Джойс, Х. Л. Борхес. Неперевершеними майстрами новелістичного жанру в українській літературі стали М. Коцюбинський, С. Стефаник, Л. Мартович, Г. Косинка, М. Хвильовий, Ю. Яновський, О. Гончар, Б. Лепкий, П. Загребельний, Григор Тютюнник, В. Шевчук, Є. Гуцало [8].

До традиційних жанрових ознак новели належать чітка та стисла композиція з виразним композиційним центром, що може проявлятися у переломному моменті сюжету, кульмінаційній точці дії, контрасті або паралелізмі сюжетних мотивів. Характерною є перевага однолінійності розвитку сюжету та мінімальна кількість персонажів. Головні дійові особи, як правило, є сформованими особистостями зі своїми життєвими переконаннями та ставленням до певних проблем, однак вони опиняються в незвичайних життєвих обставинах. Основним завданням автора в новелі є передача внутрішнього світу героїв, їхніх переживань і настроїв.

Таким чином, новела – це прозовий жанр, який склався історично, художній твір, який має невелику кількість героїв, що розкриваються в екстремальній, неочікуваній ситуації.

Поряд із новелою малим епічним жанром є оповідання. У літературознавчому словнику-довіднику подано таке потрактування дефініції: «невеликий прозовий твір, сюжет якого заснований на певному (рідко кількох) епізоді з життя одного (іноді кількох) персонажа» [с.509].

Автори навчального посібника «Теорія літератури» так розуміють поняття «оповідання»: «невеликий за розміром епічний жанр художньої

літератури». Науковці визначають домінуючу рису даного жанру, що вирізняє його з-поміж інших – це одноподійність. Від моменту виникнення спочатку розповідь в оповіданні велася від імені автора або героя-оповідача і являла собою недіалогізований переказ. Згодом відбулися певні зміни – до фабули оповідання автори ввели особливого героя-оповідача, від імені якого здійснюється розповідь про конкретний випадок із життя героя. Така подія зображена в оповіданні деталізовано, оскільки письменник ставить з мету ніби документально зафіксувати, з усіма деталями і тонкостями те, що відбувається в житті конкретного героя.

Основними жанровими особливостями оповідання є: невеликий обсяг, однолінійний, чітко побудований сюжет, сформовані характери, стислі, лаконічні описи, важлива роль художньої деталі.

Жанр оповідання для слов'янських літератур є найбільш традиційним і має декілька різновидів, що характеризують специфіку його проблематики (соціально-побутове, соціально-політичне, соціально-психологічне), естетичної спрямованості (сатиричне, комічне, трагічне та ін.), розповідної структури (різне співвідношення, власне епічного, розповідного і привнесеного до нього ліричного, авторського тощо) та ін.

Майстрами оповідання в художній літературі є Марко Вовчок, О. Стороженко, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, Б. Грінченко, А. Тесленко, В. Винниченко, М. Хвильовий, А. Головка, Г. Косинка, І. Сенченко, О. Гончар, Є. Гуцало, В. Дрозд, Ю. Мушкетик [8].

Протягом тривалого часу новела і оповідання часто ототожнювалися, а в літературному аналізі ці терміни нерідко вживалися як синоніми. Це сприяло певному змішуванню епічних жанрів, що ускладнювало їх диференціацію. Відсутність чітких критеріїв розмежування обох жанрів зумовлювала багатозначність підходів до їх інтерпретації та аналізу.

Ситуація, що склалася, стимулювала розвиток наукової думки у напрямку дослідження жанрових особливостей новели. У сучасних літературознавчих дискусіях наголошується на таких характеристиках

новели, як лаконічність, драматизм, наявність несподіваного фіналу та символічна насиченість деталей, що дозволяє розглядати її як самостійний жанр з чітко окресленою структурою і стилістикою.

У давній українській літературі, як указує один із дослідників новели Ф. Білецький, «різниці між оповіданням та новелою не могло ще бути, оскільки не існувало того жанрового різновиду, який пізніше стали називати новелою». А вже згодом, коли пройшов певний час і література зробила значний поступ у своєму розвитку, «у практиці художнього аналізу тривалий час співіснували паралельно два терміни для визначення різновидів малої форми епічної прози – оповідання і новела».

Так Є. Мелетинський зазначав, що «оповідання відрізняється від новели головним чином меншою мірою жанрової структурованості, більшою екстенсивністю. Від анекдоту її в основному різнить, по-перше, більший ступінь наративного розгортання і вихід за межі анекдотичної ситуації, по-друге, можливість іншого, не комічного, а наприклад, трагічного чи сентиментального колориту, без будь-яких анекдотичних парадоксів. Вплив анекдотичної стихії протягом усієї історії новели посилює її жанрову специфіку – в анекдоті сконцентровані найважливіші елементи новели» [8, с. 5].

Дослідник О. Михайлов пропонує чітке розмежування новели та оповідання на основі їхньої стильової спрямованості. Він зазначає, що оповідання від самого початку орієнтоване на «дорозповідання», тобто поступове розгортання сюжету до певного завершення. Натомість новела має іншу композиційну побудову, яка акцентує увагу на двох ключових моментах: подієвому вузлі, що слугує кульмінаційною точкою, і його подальшому аналізі.

Важливою рисою новели, за О. Михайловим, є її зосередженість виключно на головному, що зумовлює виняткову лаконічність викладу. Такий підхід дозволяє уникнути надмірних відхилень від основної сюжетної лінії, концентруючи увагу читача на центральних подіях та їхньому

символічному чи емоційному значенні. Таким чином, новела вирізняється інтенсивністю змісту і структурною цілісністю, що відрізняє її від інших жанрів епічної оповіді, зокрема оповідання.

У своїй праці «Розвиток української малої прози кінця XIX – початку XX століття» І. Денисюк детально аналізує еволюцію малих епічних жанрів, зокрема новели, її роль та значення у літературному процесі. Дослідник наголошує на жанрових відмінностях між новелою та іншими прозовими творами, окреслюючи особливості новели й порівнюючи її з оповіданням.

За його спостереженнями, єдиною спільною рисою між новелою та оповіданням можна вважати поетику зачинів і закінчень. У цьому контексті він акцентує на принциповій різниці між зачином новели та казки. Якщо казка починається невизначеним «десь-колись» чи «одного разу», що створює атмосферу фантастичності та чарівного сну, то початок новели є чітко дисциплінованим, сконцентрованим і впевненим у своєму спрямуванні. Така структурна організація новели відображає її прагнення до лаконічності та змістовної насиченості, що відрізняє цей жанр від казки, оповідання чи інших форм епічної прози.

Дослідження І. Денисюка робить вагомий внесок у розуміння новели як самостійного жанру, розкриваючи її специфіку через аналіз жанрових модифікацій і стилістичних особливостей.

Таким чином, виходячи з вище викладеного матеріалу, можемо констатувати, що оповідання і новела є схожими між собою малими епічними жанрами, в центрі зображення яких – як правило одна важлива подія в житті персонажа.

1.2. Художня специфіка творчої спадщини О. Довженка

Творча спадщина О. Довженка – українського письменника, драматурга, кінодраматурга, автора перших кіносценаріїв надзвичайно багатогранна. Митець розпочинав свій творчий шлях у мистецтві як

художник, пізніше став режисером і автором кіносценаріїв. С. Коба високо оцінював творчу спадщину відомого митця, зазначав, що О. Довженко є всесвітньо відомим кінорежисером-новатором. Творчі авторські експерименти відіграли важливу роль у розвитку світового кіномистецтва, окреслили нестандартні шляхи естетичного освоєння дійсності. Його називають сценаристом, автором першого специфічного, нового літературного жанру – кіноповісті. Крім того, він був оригінальним, самобутнім майстром пристрасного, полум'яного, насиченого революційною патетикою і народною мудрістю слова, художник. Усе це є свідченням неповторності та надзвичайного таланту майстра слова. Також О. Довженко – вчитель, вихователь: в юності – шкільний, в зрілому віці – нового поповнення кінодіячів. І разом з тим – це державний і громадянський діяч – неспокійний і небайдужий [23, с. 8]. Усі природні здібності багатой природи митця органічно поєднувалися, взаємодоповнювалися і взаємозбагачувалися, сприяючи плідним пошукам духовного вираження його могутньої творчої індивідуальності.

Спадщина О. Довженка надзвичайна: 14 ігрових і документальних фільмів, 15 літературних сценаріїв і кіноповістей, дві п'єси, автобіографічна повість, понад 20 оповідань і новел, низка публіцистичних статей і теоретичних праць, присвячених питанням кіномистецтва.

Першими фільмами О. Довженка стали сатиричні комедії «Вася-реформатор» (1926) та «Ягідка кохання» (1926). Починаючи експериментувати в жанрі кіно, митець мав намір продовжувати роботу винятково в комедійному жанрі. Пізніше він стане автором комедійного сценарію «Вася-реформатор», займеться зйомками за власним сценарієм 500-метрової «пробної» стрічку «Ягідка кохання». Мріючи про оновлення жанру, митець зазначав: «У нас комедійних персонажів чомусь позбавляють розуму, а треба зовсім навпаки. Комедійний характер нічого спільного з розумовою відсталістю не має» [14, с. 22].

Мрією О. Довженка було національне кіно, наближення його до народного мистецтва, наділення національними особливостями. Саме тому поява в 1928 році на екранах України кінострічки «Звенигора» стала епохальною подією не лише в літературі, але й в кіномистецтві. Вперше було поєднано зображення невмирущої краси навколишньої природи та казкове трактування смерті як своєрідне оновлення життя. Фантастично-символічний і реалістичний плани фільму переплетені навколо наскрізного героя, яким є шукач скарбу діда Невмирущого, що живе вже друге тисячоліття. У фільмі перетнулися події далекого минулого і сьогодення України. За словами самого автора, він зняв цю картину «одним духом – за сто днів», «картину я не зробив, а проспівав, як птах» [14, с. 22]. Він знайшов влучне, образне слово, яке створює загальний настрій кінострічки. Фільм прозвучав як пісня любові до рідного народу, у ньому звеличувалась його невичерпна мудрість, оптимізм, працьовитість, віра в світле майбутнє, висока мораль, поетичність. Фільм справив надзвичайне враження на глядачів і літературних критиків, отримав високу оцінку та позитивні відгуки. Його назвали справжнім кіношедевром українського національного мистецтва. За успіх геніальної «Звенигори», – стверджує О. Гончар, – кінодраматург змушений був платити антиукраїнським «Арсеналом». Проте «Арсенал» був ще одним кроком до вершин майстерності, його окремі сцени увійшли до фонду світової кінокласики. Наступний фільм О. Довженка «Земля» (1930) теж увійшов до золотого фонду світового кіномистецтва.

У творчій спадщині О. Довженка є твори про Другу світову війну, які автор написав безпосередньо під враженнями від побаченого на фронті уже в перші роки війни. Сюди належать оповідання «Ніч перед боєм», «Відступник», «Стій, смерть, зупинись», «Незабутнє», «На колочому дроті», «Мати» та інші. Всі названі твори можна визначити як майбутні дубльовані кадри, перероблені і вдосконалені в контексті кіноповісті як жанру, що має бути доступним читачеві та глядачеві. Однією із художніх особливостей творчої манери українського класика є використання глибокого

філософського підтексту в оповіданнях. У невеликих за обсягом епічних творах прозаїк постає справжнім патріотом, вболівальником за краще майбутнє України, досвідченим та уважним спостерігачем, який завжди говорить лише правду, не приховує непривабливі сторони, щиро вболіває за Україну, за її майбутнє, проникливо аналізує героїчне історичне минуле, співпереживає за долю кожної конкретної людини.

Своєрідним підсумком своєї плідної літературної діяльності, емоційними спогадами про дитинство стала автобіографічна кіноповість майстра «Зачарована Десна». Кіноповість стала своєрідним гімном рідному народові, його працелюбності, мудрості, силі духу, невичерпній життєвій енергії та всеперемагаючого оптимізму. Це особливий художній ліричний відступ, який двояко розкриває постать автора: дитини, яка тільки-но починає пізнавати навколишній світ, красу оточуючої природи, розуміти все, що відбувається, і дорослого письменника, майстра художнього слова зі своїм неповторним поглядом на світ, глибиною його психологічного аналізу. «Неймовірною щирістю й добротою вразила молоду інтелігенцію кіноповість «Зачарована Десна», і її автор став для них духовним батьком» [22, с. 27].

Своєрідним підсумком своєї плідної літературної діяльності, емоційними спогадами про дитинство стала автобіографічна кіноповість майстра «Зачарована Десна». Кіноповість стала своєрідним гімном рідному народові, його працелюбності, мудрості, силі духу, невичерпній життєвій енергії та всеперемагаючого оптимізму. Це особливий художній ліричний відступ, який двояко розкриває постать автора: дитини, яка тільки-но починає пізнавати навколишній світ, красу оточуючої природи, розуміти все, що відбувається, і дорослого письменника, майстра художнього слова зі своїм неповторним поглядом на світ, глибиною його психологічного аналізу. «Неймовірною щирістю й добротою вразила молоду інтелігенцію кіноповість «Зачарована Десна», і її автор став для них духовним батьком» [22, с. 28].

«Зачарована Десна» – один із найвизначніших творів Олександра Довженка, який засвідчив його майстерність як прозаїка і літератора, а також

підкреслив багатогранність його таланту. Кіноповість поєднує автобіографічні мотиви, філософські роздуми та глибоку любов до рідної землі. Задум написання «Зачарованої Десни» виник ще під час Другої світової війни. Це підтверджено листами Довженка до рідних і записами в його щоденнику, де він рефлексує над значенням дитинства та зв'язку людини з природою. Остаточна версія твору була завершена у 1955 році, за рік до смерті митця.

Кіноповість «Зачарована Десна» – автобіографічний твір, спогади письменника про щасливе дитинство, перші кроки пізнання навколишнього життя, згадки про діда і прадіда Тараса, прабабу, матір і батька, коваля діда Захарка, дядька Самійла – неперевершеного косаря. Такі авторські спогади розширюються, деталізуються, містять узагальнення, а потім переростають в авторські роздуми – про «тяжкі кайдани неписьменності і несвободи», страждання трудових людей України, багатство їхніх душ, внутрішню культуру думок і почуттів, їхній смак, вроджену шляхетність.

«Зачарована Десна» – твір про історичну долю України, її унікальну та неповторну культуру, красу рідної природи. Автор по-філософськи осмислює красу людини і красу природи, утверджує думку про їх нерозривну, органічну єдність.

У творі О. Довженко піднімає низку проблем: природа і людина, шлях народу та людини до щастя, прекрасне й потворне в житті, покликання, сутність людини, роль праці в житті людини, добро і зло, життя і смерть.

Композиція кіноповісті – органічне поєднання ліричних і філософських роздумів літнього О. Довженка з романтичним, чистим поглядом малого Сашка. У творі можна виділити окремі новели («Город», «Хата», «Смерть братів», «Смерть баби», «Повінь», «Сінокіс», «Коні», «До школи»), ліричні й публіцистичні відступи. В цілому твір є цілісним художнім витвором: це потік думок, спогадів, які накладаються, та зображення умов, у яких формувався світогляд майбутнього митця (побут, оточення). Композиція «Зачарованої Десни» характеризується фрагментарністю, швидкою зміною

«кадрів», планів, яка не впливає на цілісне сприйняття ліричної, сповненої тонкого гумору авторської сповіді.

Оповідач у творі – це сам письменник, який виступає у двох іпостасях: як автор і як герой кіноповісті маленький Сашко. Відповідно й розповідь має двоплановий характер. Перший план розкриває своєрідне поетичне відтворення світу через призму дитячої свідомості (письменник зосереджується на внутрішньому світові хлопчика), другий містить філософські роздуми зрілої людини-митця про сенс людського буття, роль дитинства у формуванні особистості. Саме в роздумах різнобічно розкривається літературна постать автора. Письменник чітко розмежував добро і зло, красиве і потворне, велич духовних можливостей простої людини і тягар трагічних випробувань, що випадає на її долю.

Письменник прекрасно знав народний побут, звичаї, духовний світ селянина, його психологію. «Зачарована Десна» стала своєрідною енциклопедією сільського життя України кінця XIX – початку XX ст. Крізь призму позитивних вражень, легкої іронії автор показав художній образ «людини в сім'ї», який презентують чотири покоління Довженкової родини.

Автор доводить, що важливе значення у сімейних стосунках має відчуття комфорту, що було пов'язано із самим будинком, і виявилось необхідною умовою гармонійного співжиття людини з оточуючим світом: «Жили ми в певній гармонії з силами природи. Зимою мерзли, літом смажились на сонці, а весною нас заливало водою, і хто цього не знає, не знає тієї радості і повноти життя» [13, с. 29]. Один із головних героїв твору – батько став утіленням моральної краси та духовної величі українського народу, його фізичної сили та моральної витривалості. Батько, незважаючи на прояви слабкості і беспорядності, постає величним і монументальним як голова родини, її годувальник і захисник. У художньому стилі, з любов'ю автор дає портретну характеристику батька, змальовує його вчинки, стосунки з односельцями. Петро Семенович був втіленням людської досконалості, виразником і носієм народної моралі. Незважаючи на зовнішню убогість та

постійні родинні нестатки, дитина в першу чергу бачить в ньому могутнього чоловіка з широкою душею, асоціює його ідеальних, розглядає як приклад для наслідування. Всю концепцію про духовне багатство, іронічне ставлення до матеріального забезпечення автор розкриває у спогаді про батька: «Взагалі батько так ненавидів всякий недостаток, що навіть саме слово «бідність» не вживав відносно своєї особи. Замість «моя бідність» він міг сказати «моє багатство», наприклад: «Моє багатство не дозволяє купити мені нові, пробачте, чоботи» [13, с. 28]. О. Довженко наголошував, що внутрішню красу людини творять не багатство і розкіш, а вчинки, наприклад: «Він (батько) почував себе спасителем потопаючих, героєм-мореплавателем, Васко да Гамою»; нагадував «переодягненого у поганючу одягу артиста імператорських театрів»; виглядав, наче «античну статую укрили брудом і рванням». Від батька Сашко перейняв шанобливе ставлення до старших, працьовитих і чесних людей.

У кіноповісті «Зачарована Десна» мати О. Довженка постає невсипущою селянкою-трудівницею. Щастям світилися її очі тоді, коли тримала на руках новонароджене дитя, невимовні горе і розпач – коли ховала своїх дітей чи проводжала з рідної домівки в далекі світи. Образ емоційно слабкої матері розкриває внутрішній світ тодішньої жінки, її поведінку у побуті і у сімейних стосунках. Вона є слабкою і водночас надзвичайно витривалою, позбавляє інших членів родини турбот і моральних навантажень. В описі автора, вона є надзвичайно емоційною, адже не стримує хвилювань, виплескує свої емоції на зовні, «пропускаючи все крізь серце». Мати як берегиня роду людського найбільше переймається турботою про своїх дітей, їх безпекою. Найбільшого возвеличення гуманістична ідея родинного добробуту кіноповісті «Зачарована Десна» набуває у спогадах письменника про постійну розлуку з матір'ю: «Довго-довго, не один десяток років буде проводити мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу, довго хреститиме мені слід і стоятиме з молитвами на зорях вечірніх і ранішніх, щоб не взяла мене ні куля, ні шабля, ні наклеп лихий» [13, с. 225]. У

художньому контексті О. Довженко розпочинає знайомство з оточуючим світом з рідної хати, зі стосунків з матір'ю. Жінка-мати – перша людина, з якою взаємодіє новонароджена людина, її очима маленька істота дивиться на навколишній світ. Відтак малий Сашко сприймає його через призму материнського світобачення. Іншими словами, мати через свою поведінку, виконання хатніх обов'язків закладає в свідомість дитини основи картини світу, менталітету, тих рис характеру, які характерні для його народу і нації. Жінка є носієм таємниці народження, водночас виступає незбагненою і недосяжною. Про жінку у віці О. Довженко говорив, використовуючи зменшено-пестливі слова. Вони художньо передавали синівське співчуття, турботу і ставлення до жінки як до беззахисної істоти. Щоб підкреслити глибину любові, рівень ставлення до жінки, автор використав лексеми, через які було передано недостатньо уваги, байдужості, художні слова були насичені негативною конотацією засудження поведінки чоловіків і суспільства загалом: «Це наша дорога розплата за нікчемне, погане виховання молоді, за хамську образу виховання дівчини, за нехтування жіночої природи, і за відсутність безлічі того, що зробило наших жінок,їхнє життя скучним і безбарвним; нехтування гордості і індивідуальної висоти» [13, с. 242].

Прадід Тарас у кіноповісті – це дід, який «був ... дуже схожий на бога» і став своєрідним втіленням гуманізму. В контексті «Зачарованої Десни», говорячи про діда, автор з любов'ю використовує лексеми «дід» і «Бог» як абсолютні синоніми, що розкриваються в художньому контексті і свідчать про високі почуття до дорогої людини. Стара людина зображена центом концентрації духовності, носієм істини і правосуддя. Образ діда-громовержця» наділений божественними силами, міцним духом. Вирішальним у формуванні образу людини похилого віку є голос, і обов'язково невід'ємний кашель, який дитина по-своєму трактує як провідну життєву діяльність: «Дід любив кашляти. Кашляв він часом так довго й гучно, що скільки ми не старалися, ніхто не міг його як слід передражнити....

Старі люди по дідовому кашлю вгадували навіть погоду» [13, с.25].

Людина похилого віку зображується в авторській уяві як джерело добра, а гуманістичні образи людей є безпосередніми носіями добра. Саме тому образ діда, його мовлення, поведінка спосіб життя є уособленням доброї, чесної, справедливої людини в очах малої дитини, виступати справжнім ідеалом. У родинному оточенні дід є своєрідним хранителем традицій і вірувань, якими щедро ділиться з онуками.

Дуже добрим і чуйним змальований дідів батько Тарас, який часто брав малого Сашка на руки і розповідав про Десну, трави, таємничі озера. Саме дід Тарас увів малого онука у чарівний світ природи, розкрив перед допитливим хлопчиком всі її таємниці оточуючого світу, навчив відчувати навколишню красу. Прадід Тарас першим розкрив хлопчикові таємниці природи, її неповторну красу.

Образ прабаби Марусини доповнює уявлення про людину похилого віку. Автор розкриває менталітет українського народу, зосереджуючи увагу не на деталях зовнішності, а на діях, використовуючи відповідні характеристики: «Баба снує коло моркви» (зображення повільних зосереджених, але неповоротких рухів, коли стара людина виконує роботу), «І понеслася бабина гроза на погребню» (вказівка на складний, сварливий характер старої жінки). А загалом баба «була малесенька й така прудка, і очі мала такі видющі й гострі», а батько мав «величезні, мов коріння, волохаті руки...які знали труд і мир, щедроти й добро» [13, с. 39].

Колоритно змальована у творі прабаба Марусина, яка понад усе на світі любила прокльони («Їй можна було по три дні не давати їсти. Але без прокльонів вона не могла прожити й дня»).

Основний лейтмотив повісті – це гімн людині праці, її духовному багатству і красі, безмежному терпінню. Через всю кіноповість проходить думка, що центром світу є почуття любові, доброти, і саме вони збалансовують всі події і створюють цілісну картину, передають унікальну просте красу українського побуту: «Всі прожили свій вік нещасливо, кожен

по-своєму – і прадід, і дід, і батько з матір'ю. Так, ніби всі були народжені для любові і мали всі талант до неї» [13, с. 33].

На особливу увагу заслуговує тема дитинства у кіноповісті «Зачарована Десна». Філософськи осмислюючи свої дитячі роки, О. Довженко переконує читача, що саме в дитинстві починає формуватися особистість. Митець наголошує, що дитинство – найщасливіший і водночас вирішальний час в житті кожного. Від багатьох факторів залежить становлення людини, визначення її пріоритетів у дорослому житті, вплив на цей процес дитячих років, коли формуються смаки, принципи та переконання.

Письменник утілює в образі малого Сашка власне дитинство і спогади, які не полишають його протягом всього життя. Саме спогад про сакральне й дорогоцінне, збережене в пам'яті, дозволяє людині протягом всього життя думками повертатися в часи, де панувала любов, доброта, турбота, розуміння і підтримка: «Чи то вже так положено людині, що приходить час, коли вивчені в давно минулому дитинстві байки й молитви виринають у пам'яті і заповняють всю її оселю, де б не стояла вона» [13, с. 7]. У той час, коли на території України були непрості історичні й політичні часи, коли навкруги було стільки туги і горя, О. Довженко в художній формі згадував своє босоноге дитинство, коли оточуючий світ здавався йому прекрасним і багатим на добрих людей.

З дитинства малий Сашко був оточений людьми, що все життя прожили працюючи. Його рідні й односельці – хлібороби та косарі, які багато часу тяжко працювали на землі, фізично виконуючи різноманітну роботу. І робота для них була не тільки необхідністю, а й духовною потребою. Хлопчик спостерігав також, як трудяться бджоли, співчував коням, яким доводилося тяжко працювати, трудився й сам. Перші мозолі з'явилися на дитячих руках ще тоді, коли малий ходив у тютюні, мов у лісі. А взірцем працьовитості завжди були найближчі люди. Особливо захоплення малого Сашко викликала робота дядька Самійла-косаря.

Отже, у кіноповісті «Зачарована Десна» зображено народні, виразно національні українські характери, про які потім говорили не інакше, як про «довженківські». Пройнятий народним гумором, глибоким ліризмом, письменник по-філософськи осмислює духовні джерела свого народу.

Визначальним чинником формування світогляду митця була природа, відчуття її краси. Вона одухотворена, все в ній живе, промовляє, виконує якусь функцію.

Рікою життя, символом рідної України для Довженка була Десна. Це прекрасна повновода річка, до цілющої водиці якої постійно припадатиме письменник, звіряючи з нею свої думи, помисли й творіння: «Благословенна будь, моя незаймана дівице Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим...»; «Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив воду, ходив босиком по твоїх казкових висипах...».

Отже, повнометражна літературна картина, яка не має чітко вираженого сюжету, але легко на одному диханні складається в цілісну оповідь життя від дитинства до зрілого усвідомлення всіх категорій простонародного буття, є гуманістичним памфлетом дитинству, мріям та своїй кровній ідентичності з народом рідної землі. Моральна краса і духовна велич людини у кіноповісті «Зачарована Десна» О. Довженка розкривається у кожній постаті та ділах героїв, що оживають на її сторінках.

Тема війни в творчості О. Довженка стала однією з центральних, відобразила особистий авторський життєвий досвід. Митець розпочав вести «Щоденник» в роки війни. Пізніше його матеріали стануть основою для кіноповістей «Україна в огні» та «Повість полум'яних літ». У творах автор показав війну як лихо, руйнацію, заговорив про трагедію всього народу, описав руйнування. Дослідники творчості українського класика ідентифікували автора як жертву і співучасника народної боротьби. Така оцінка надає творчому викладу особливого хвилювання і реалізму. Автор

розкрив власний новаторський філософський погляд на радянську тоталітарну суспільну систему і місце українського народу в ній [10].

Написанню кіноповісті «Україна в огні» у 1943 році передували статті «Україна в огні» у березні 1942 року й оповідання «Незабутнє», «На колючому дроті», «Перемога». На сторінках «Щоденника» є чимало записів як свідчать про творчу історію художнього шедевра. «Мені важко од свідомості, що «Україна в огні» – це правда. Прикрита й замкнена моя правда про народ і його лихо. Значить, нікому, отже, вона непотрібна і ніщо не потрібно, крім панегірика» [14, с. 226]. Спочатку кіноповість «Україна в огні» була надрукована в кількох газетах і журналах російською мовою (журнали «Смена», «Знамя», газета «Литература и искусство»), а пізніше твір українською твір був підготовлений до друку в журналі «Україна». Одну з таких журнальних публікацій прочитав Й. Сталін. З 1943 року друк кіноповісті заборонили. 31 січня 1944 року відбулося «кремлівське розп'яття» О. Довженка, організоване особисто вождем. На засіданні двох політбюро центральних комітетів всесоюзної та української компартій доповідав сам диктатор «Про антиленінські помилки й націоналістичні перекручення в кіноповісті «Україна в огні». Лише через 10 років по смерті автора у 1966 році після розвінчання культу Сталіна «Україна в огні» була надрукована.

Автор з хронологічною точністю реалістично викладає воєнні події, що складається в панораму гірких поразок та відступу українського народу в боротьбі з фашизмом, розвінчання сталінської концепції класової боротьби. Ідею твору складає возвеличення незламної сили і непохитності духу українського народу, впевненість у перемозі над ворогом. Письменник викриває і засуджує тих, хто причетний до розв'язання конфлікту, розгортання війни, поширення тоталітаризму. Автор нещадно критикує методи виховання молоді, незнання власної української історії та розкриває фатальну розплату за ці помилки.

Розмаїття проблем визначають його структурованість і сюжетно-композиційні особливості, а кіноповість поділяється на 50 окремих епізодів-картин, наявні кілька сюжетних ліній, які постійно обриваються через кілька епізодів: лінія захисту Батьківщини (доля роду Запорожців та інших учасників бойових дій), лірична лінія Олесі і Василя, лінія Христі Хутірної, вчинки ворогів і поведінка Лиманчука та ін.

О. Довженко зобразив реалістичні картини, оживляв їх новими небувалими образами. Письменник представляє читачеві українську родину зі славним козацьким прізвисьмом Запорожців, котрі символізують у кіноповісті весь український народ. Образ України в кіноповісті уособлюють і учасники великої трагедії, яка розігрується на її пожарищах: Лаврін Запорожець із синами, Василь Кравчина, Мина Товченко.

Лаврін Запорожець – батько роду, символ народної моралі. В його характері втілено кращі національні риси – волелюбність, сміливість, чесність, кмітливість. Герой добре розуміє, яка смертельна небезпека нависла над його сім'єю, всім народом. Він уособлює глибоку життєву мудрість, дивовижну моральну силу, нескореність духу.

Один з головних героїв повісті – Василь Кравчина, воїн-патріот, вірний син своєї землі. Герой болісно переживає гіркоту відступу: «тяжкий сором і гнів розпинали його душу», він почувався винним перед Олесею. Будучи умілим командиром, він керує діями своїх товаришів під час бою. Постать людини-воїна є центральною на тлі воєнних подій в історії.

У кіноповісті «Україна в огні» наявні образи відчайдушних бійців, захисників Вітчизни. Солдат є уособленням доблесного, красивого у всьому визволителя, впевненого у собі, рішучого і завжди переможця.

Специфічною є форма викладу сюжету твору – це фрагментарна зміна кадрів. У кіноповістях «Україна в огні» та «Повість полум'яних літ» така особливість відтворюється через протиставлення різних емоційних станів персонажів. Образ героя створюється автором за наступною схемою: «риси характеру» + «соціальний статус». Таким чином формується позитивний

(воїн-захисник) чи негативний суспільний портрет головного героя (поліцай, зрадник, відступник, фашист). Зображення протидії воїна і ворога породжує великий конфлікт емоцій. Варто зазначити, що внутрішній стан головного героя впливає на його мовлення, манеру спілкування з іншими. Образ людина-відступника розглядається в творчості О. Довженка критичніше, ніж ворог. У натуралістичному дусі митець розкриває моральний занепад зрадників Батьківщини, говорить про слабкі сторони рідного народу.

Через любов, повагу до жінки розкривається і синівська любов до України як матері свого багатостраждального народу і уособлення квітучої молоді дівчини, прекрасної своєю барвистою культурою і яскраво вираженим менталітетом. Для автора образ жінки – це образ Батьківщини митця. Використовуючи займенник «наша», автор говорить і про жінку, і про Батьківщину як загальнонародне надбання, неоціненний скарб, який є вагомим для об'єднання і формування нації. О. Довженко засобами художньої виразності змальовує характери Олесі, Христі Хутірної, Тетяни Запорожчихи, старої Левчихи. Доля кожної з них не проста, глибоко трагічна. Від смертельного поранення на руках у сина померла Тетяна Запорожчиха, загинула від підступної кулі запродавця Заброди Мотря Левчиха. Найвиразніше змальовано образ Олесі. Автор в лірично-поетичне дусі описує характер дівчини, невід'ємними складовими якого є народна пісня, закоханість у природу. Вона була гордістю і окрасою всієї округи, гарною майстринею, вишивки якої прикрашали європейські музеї. Життя героїні склалося так, що згодом вона стала бранкою і змушена була пройти через всі випробування воєнного лихоліття. Надзвичайно трагічно склалася доля Христі Хутірної, розуміння характеру якої важливе для глибшого розкриття ідейно-сміслового задуму твору. Для дівчини неволя гірша за смерть [11].

Христя тікала з німецької неволі, її зупиняли, знущалися й глумили над її тілом, зрештою, щоб уникнути потрапляння до

Німеччини, вона виходить заміж за італійського капітана Пальму. За цей вчинок дівчина постає перед партизанським судом.

Літературний образ Ярославни використовується О. Довженком як символ, світовий узагальнений образ жінки, яка безмежно любить свого чоловіка, переживає за його долю, віддана патріотка є жертвою війни. «Мелодійно, повно краси пливають голосіння-закляття Ярославни (...). Сей плач Ярославни вважається і може вважатись одною з найкраще захованих пісень «Слова» [13, с. 180–181].

Грандіозною епопеєю Другої світової війни назвали критики кіноповість О. Довженка «Повість полум'яних літ». У травні 1944-го року письменник взявся до роботи над «Повістю полум'яних літ», у липні 1945 року завершив її у першій редакції і прочитав на засіданні сценарної студії. «Повість полум'яних літ» справила позитивне враження, однак оцінки були дуже обережними, бо на Довженкові ще лежала тінь «ворога народу», яка, власне, не зникне до кінця його життя. Даний твір переживе нелегку долю: заборону, негативну оцінку. Тому кіносценарій за життя автора не було надруковано. Лише через рік після його смерті, у 1967-му році, твір був надрукований, а у 1960-му за сценарієм був поставлений однойменний фільм Ю. Солнцевою. «Повість полум'яних літ» стала своєрідним логічним підсумком другої половини воєнної творчості письменника. Вона дозволяє простежити процес художнього осмислення митцем проблеми історичної пам'яті в цей період.

Відомо, що «Повість полум'яних літ» була написана в час неймовірних душевних страждань митця, викликаних несправедливою критикою кіносценарію «Україна в огні» як твору, ворожого народові. У центрі твору – сержант Іван Орлюк, колгоспник із Наддніпрянщини. Людина відкрита, щиросердна, чесна, створена для мирної праці на землі. Але юнак мусить із зброєю в руках захищати рідний край від окупантів. Саме Іван Орлюк, за словами автора, «звичайний переможець у світовій війні». Інші герої Уляна, генерал Глазунов, учитель Рясний, Семен і Роман Клунні захищали Україну

від фашистської навали, відстоювали історичну правду, свободу, духовну красу.

Кіноповість написана на основі реальних подій, з осмисленням сучасного життя народу на історичному фоні. У кіноповісті автор поєднав «ланки часів минулих і літа прийдешні» з історією в «хімерний клубок». Прагнення митця до панорамного осмислення зображуваних подій вгадується вже в назві кіноповісті, яка «прямо асоціюється з назвою давньоруського твору «Повість временних літ». І в саму кіноповість у через засоби художньої виразності та цікаві художні вирішення репрезентовано образ древньої історії, за допомогою якої автор підкреслює ідею зв'язку епох і поглиблює морально-етичну основу кіноповісті. Відчуттям тисячолітньої історії, що символізує витoki духовної незламності, мужності і мудрості народу, сповнений весь твір. Образ минулого наскрізно пронизує й авторські коментарі, які «цементують» епізоди-кадри кіноповісті. Історичними асоціаціями послуговується Довженко і в авторських характеристиках, і в самохарактеристиках своїх героїв, які, захищаючи батьківщину від ворогів, відстояли історію.

Найцікавішим авторським новотворенням під час художньої інтерпретації далекої епохи є образ давньоруського князя Святослава. Спочатку про нього як про зразок чесності і справедливості слов'янського люду розповідає Уляна на незвичайному уроці історії України (у класній кімнаті були присутні вороги). У цій напруженій ситуації, коли кожне сказане слово вирішувало долю вчительки й учнів, з уст Уляни Рясної пролунав «голос народу... невмирущим тисячолітнім дзвоном.., немовби звідкілясь здалеку засурмили над Дніпром прадідівські сурми, заіржали коні, потягло потом і кров'ю древніх січ. Все було зрозуміло до кінця. Все кликало на подвиги» [13, с. 456]. Образ київського князя втілює в такий спосіб зв'язок історичної реальності з минулим. З'явившись абсолютно логічно в процесі ознайомлення з історією, він покликаний мобілізувати дух, героїчний потенціал, молодих людей, щоб спрямувати його в майбутнє. Кожний

персонаж у «Повісті полум'яних літ» – своєрідний трансформатор, що передає в майбутнє невичерпну енергію духу свого народу.

Війна стала у кіноповісті фоном, на якому розгорталися життєві трагедії, формувалися людські душі. Одні були незмірно глибокими і чистими (Іван Орлюк, Рясний, тітка Антоніна, Уляна). Саме ці герої морально подолали зло, смерть, нікчемність і дріб'язковість, мізерність і зраду. Для інших війна стала мірилом їхнім моральних якостей, оголила їхні душі. Це Грибовський, Курбацький, Мандрика.

Створюючи відповідну систему образів, О. Довженко прагнув показати витoki духовної основи життя людини. Поступово через зображення грізних подій, реалістичних епізодів життя своїх персонажів, через авторські розлогі коментарі, роздуми, самохарактеристики і пророчі монологи героїв-філософів письменник дає зрозуміти читачеві вічну істину: перемагають ті, хто відчуває під собою рідний ґрунт, хто міцно пустив у нього своє коріння, чийми діями керують любов до рідної землі, честь роду та історична пам'ять. І навіть ті, хто загинув, залишилися, на думку автора, непереможеними. Народ незнищений, він стійкий своє моральністю та духовністю, а в цьому криється запорука його безсмертя – такі ідеї стоять у центрі кіноповісті.

Воєнна проза митця – оповідання і кіноповісті, публіцистика і щоденникові записи – відзначається величезною напругою почуттів, емоцій, вражень і переживань, глибиною філософських роздумів про війну і трагедію людини на ній. Досліджуючи спадщину письменника, Ю. Барабаш відмітив: «Якщо зібрати під однією обкладинкою все, що у воєнні роки було сказано письменниками про Батьківщину, про любов до своєї землі, про її трагедії, то, безумовно, серед найяскравіших, найбільш хвилюючих глав цієї антології виявились би полум'яні довженківські сторінки про Україну» [5, с. 29].

Таким чином, у творах О. Довженка є особливо виразними авторські думки про щасливий фінал боротьби народних героїв за рідну землю.

Висновки до розділу 1

У процесі аналізу наукової та довідкової літератури окреслили зміст базових понять дослідження:

- новела – це прозовий жанр, який склався історично, художній твір, який має невелику кількість героїв, що розкриваються в екстремальній, неочікуваній ситуації.
- невеликий прозовий твір, сюжет якого заснований на певному (рідко кількох) епізоді з життя одного (іноді кількох) персонажа.

До традиційних жанрових ознак новели належать чітка та стисла композиція з виразним композиційним центром, що може проявлятися у переломному моменті сюжету, кульмінаційній точці дії, контрасті або паралелізмі сюжетних мотивів. Основними жанровими особливостями оповідання є: невеликий обсяг, однолінійний, чітко побудований сюжет, сформовані характери, стислі, лаконічні описи, важлива роль художньої деталі.

Творча спадщина О. Довженка багатогранна: митець починав свій шлях у мистецтві як художник, пізніше його творчість перейшла у кіно. Проблема сучасного розвитку мистецької освіти є актуальною. Розв'язання її залежить від трансформації всієї системи гуманітарної освіти, навчання і виховання. У реалізації цього складного процесу українська література може виконувати інтегральну роль, формувати у здобувачів освіти система художнього мислення. Під час вивчення мистецтва слова суміжні види образотворчості (музика, живопис, графіка, скульптура, театр, кіно) впливають на різні сфери сприймання і створюють додаткові можливості для художнього розвитку особистості.

РОЗДІЛ II

МАЛІ ЕПІЧНІ ЖАНРИ В ТВОРЧОСТІ О. ДОВЖЕНКА

2.1. «Ніч перед боєм» – оповідання про один із періодів Другої світової війни

XX – XXI століття в історії людства – складний, напружений, надзвичайно трагічний період, ознаменований фатальними воєнними подіями, трагедіями вражаючого масштабу, чисельними руйнаціями, фізичним та моральним каліцтвом людей. Він породжує глибокий песимізм і скептицизм, втрату віри в доцільність людського існування, в зміни на краще, в щасливе майбутнє взагалі. Відбувається докорінна переоцінка цінностей в усіх сферах людського життя, зокрема й у літературі. Письменники-класики не залишаються осторонь всесвітнього лиха, за допомогою влучного художнього слова виступають проти насилля, смерті, втрати життєвих орієнтирів. Зокрема тема Другої світової війни в творчості митців XX століття є однією з домінантних.

Твори про війну займають особливе місце у творчості Олександра Довженка – визначного класика світового масштабу, який жив у складний і доленосний період історії країни, у часи, коли нещадна війна визначала буття цілих поколінь українців. Ідейно-тематичне спрямування його творів репрезентує актуальні питання існування нації в переломні моменти історичного розвитку, зосереджене на розкритті соціальних, моральних і духовних можливостей особистостей в екстремальних ситуаціях. Відтак тема війни, її вплив на всі сфери людського життя та вчинки наступних поколінь є домінуючими в прозі митця.

Невеликі за обсягом прозові твори українського письменника потребують осучасненого аналізу, оскільки своєю проблематикою вони апелюють до сьогодення, націлюють читачів по-новому подивитися на сумні реалії сучасності. Сучасні буремні реалії в Україні змушують українців

здуматися про сенс людського життя, роль пересічного громадянина в ході історичних подій, безглуздість людських смертей.

Друга світова війна грає доленосну роль у житті і творчості О. Довженка. Письменник бере активну участь у її перебігові. Так митець у 1942 році в одному з листів до Ю. Солнцевої пише: «Я не можу піти з армії і не хочу. Я повинен бути в ній...Я воїн» [5, с. 49]. Він перебуває в центрі воєнних подій, працює спецкором газети «Красная звезда» та співробітничав в газетах Південно-Західного фронту. У 1943 році його затверджують членом Надзвичайної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників.

З перших днів перебування на фронті, спостерігаючи за безліччю фактів героїзму простих людей, помічаючи страждання, інколи бачачи помсту, прояви малодушності чи просто ганьби, український письменник занотовує у свої записники цікаві випадки із фронтового життя, детальні спостереження, філософські роздуми про побачене чи почуте. Він усвідомлює, що воїни в жорстоких умовах війни виявляють виключну мужність і працездатність, а війна приносить лише чисельні втрати і руйнування.

О. Довженко роздумує «Війна стала великою, як життя, як смерть...Війна стала життям людства. І тема війни, отже, на довгі роки буде особливою темою мистецтва...» [5, с. 49]. Таким чином, у пам'яті митця війна залишилася страшним лихоліттям, кривавою машиною, яка на своєму шляху все знищує.

Воєнний період стає особливим літературним етапом у творчості О. Довженка. На початку війни український прозаїк активно пише і друкується у фронтовій і центральній пресі. Протягом 1942 – 1943 років написана кіноповість «Україна в огні», у 1944 – 1945 роках з'являється «Повість полум'яних літ» (у її складі – оповідання «Воля до життя»), оповідання «Ніч перед боєм», «Відступник», «Стій, смерть, зупинись!», «На колючому дроті». Названі твори, книжечки-метелики, зіграли значну

мобілізує роль, спонукаючи бійців на подвиг, засуджуючи боягузтво і зраду, прославляючи незламність сили духу.

Продовжуючи традиції М. Коцюбинського, О. Довженко творить безсюжетні новели, а структуру цих безсюжетних творів визначає як внутрішній плин думок провідних образів.

Оповідання «Ніч перед боєм» належить до яскравих зразків літературної творчості періоду Великої Вітчизняної війни, що здобули значне визнання. Написане у квітні 1942 року та завершене вже в травні того ж року, воно вперше з'явилося у друкованому вигляді російською мовою в газеті «Червона зірка» 1 серпня 1942 року. Як і інші шість творів автора, опублікованих у воєнний час, це оповідання викликало значний інтерес і здобуло популярність серед читачів.

Відомо, що оповідання протягом 1942 року неодноразово передруковувалося, транслювалося в радіоефірі та було видане у вигляді окремої брошури. Такий високий рівень визнання пояснюється емоційною напругою тексту, його активним впливом на читача та здатністю мобілізувати. Основна ідея оповідання — «Ні кроку назад!» — була співзвучна з наказом №227 Й. Сталіна, що свідчить про актуальність його змісту та політичну далекоглядність автора.

Народність погляду на життя, народний характер мислення розкривається у новелі «Ніч перед боєм». Починається вона досить незвичним для розповіді О. Довженка прийомом спогаду, проте він цілком виправданий заключним акордом новели. Петро Колодуб перед боєм розповідає про те, як «звичайний наш український дід-рибалка» перевернув йому тоді, у дні сумного відступу, всю душу.

Оповідання «Ніч перед боєм» створено на основі глибокого усвідомлення драматизму воєнного часу та прагнення письменника передати суворі настрої народу, його щире ставлення до відступів і поразок радянської армії. Твір позбавлений традиційних для Довженка ліричних монологів,

публіцистичних відступів чи прямих авторських коментарів, що надає йому особливої художньої виразності.

Тема оповідання: відображення віри у перемогу звичайних людей Платона Півторака і діда Савки, розкриття їх ролі у формуванні світогляду Петра Колодуба та інших героїв – захисників Вітчизни. Ідея: Уславлення героїчного подвигу народу.

Народну мораль у творі втілюють образи дідів, характерні для творчості митця. Як і їхні попередники – Семен і Григорій із «Землі» чи невмирущий дід із «Звенигори», вони символізують глибоку народну мудрість, совість, справедливість і духовну велич. Ці персонажі виступають хранителями національних духовних цінностей і символами людської величі. У «Ночі перед боєм» образи «воєнних дідів» набувають нових рис, що надає їм загальнолюдського виміру та підкреслює їхню універсальну символіку.

В оповіданні «Ніч перед боєм» автор майстерно зображує яскраві, любовно виписані постаті дідів-перевізників через Десну – Платона та Савки, наділяючи їх міфологічним підтекстом. Ці образи втілюють не лише роль перевізників, а й виступають духовними поводитирями. Переправа через річку символізує своєрідне очищення душ і сердець розгублених бійців, які відступають на схід, залишаючи ворогові рідну землю. Такий художній прийом підкреслює моральний і духовний вимір трагедії війни.

Не жалісливими, а гнівними словами зустрічає Платон Півторак відступаючих: «Тікаєте, бісові сини? Багато я вже вас перевіз. Ой багато, та здорові все – перевезти та перевезти» [13].

Епізод незвичайної смерті дідів-перевізників, Платона і Савки, у оповіданні «Ніч перед боєм» є кульмінацією, насиченою найвищою емоційною напругою. Їхній героїчний вчинок – загибель разом із човном, наповненим фашистами, посеред Десни – слугує яскравим втіленням основної ідеї твору. Цей драматичний момент не лише демонструє мужність і відвагу, але й стає потужним прикладом для відступаючих бійців, переконливо підтверджуючи правдивість і силу духовних настанов дідів.

Через цей епізод Довженко-гуманіст прагне підкреслити велич звичайної людини, підняти її самопожертву до рівня широкого символічного узагальнення. Еволюція цього епізоду в процесі творчого пошуку автора відображає його прагнення створити героїчний фінал, що максимально відповідав би духу твору. У першому начерку діда-перевізника розстріляли, у другому – німці повісили дідів на очах у села. Проте Довженко, відчуваючи особливу духовну близькість до цих персонажів, обрав третій варіант, де їхній вчинок символізує невмирущий героїчний дух українського народу.

Обрання «крайньої» вікової категорії – старості – підсилює символіку твору, увиразнюючи кращі риси народного характеру: глибоку мудрість, зневагу до смерті, сміливість і здатність до самопожертви у боротьбі з ворогом. Цей мотив згодом буде розвинений у кіноповісті «Україна в огні», зокрема у сцені смерті старого пасічника Демида Запорожця, яка несе таке ж глибоке і символічне навантаження.

Платоновими словами говорив простий народ. Він багато думав про причини відступу. Багатьох і не розумів, але не зміг згодитися з основним: чого його залишають напризволяще його рідні сини, чого не стоять на смерть, захищаючи народ, землю, країну. Звідси й глузливий, неприязний характер реплік дідів і критичне слово про всіляких Троянд, які кожному «тикають», а потім, переполошені, уже переходять на «ви». У словах діда Платона про те, яка в кого ненависть, відтворено погляд народу, погляд трудової людини.

Образ Петра Колодуба з оповідання Олександра Довженка «Ніч перед боєм» є втіленням мужності, патріотизму та духовної стійкості, які стають центральними рисами українського солдата під час Другої світової війни.

Петро Колодуб, командир батареї, постає в образі сильного, відповідального лідера, готового прийняти виклики складної воєнної ситуації. Його дії, думки та поведінка демонструють здатність до швидкого прийняття рішень і прагнення виконати свій обов'язок перед батьківщиною. Петро глибоко переживає через відступ і втрату рідних територій, що стає

для нього джерелом емоційної напруги. Він втілює образ українського воїна, для якого боротьба за свободу рідної землі є не лише обов'язком, а й моральним імперативом. У своїх переживаннях Петро відчуває тягар відповідальності не лише за військовий обов'язок, а й за збереження людяності та моральних цінностей навіть у найтяжчі часи.

Петро Колодуб символізує непереможний дух українського народу, який попри втрати й трагедії війни не втрачає віри у перемогу. Його внутрішня сила й витримка стають натхненням для інших персонажів твору. Навіть в умовах війни Петро зберігає здатність до співпереживання, що підкреслює його глибоку людяність. У його стосунках із іншими персонажами проявляється турбота про долю народу, який він захищає.

Через образ Петра Колодуба Довженко розкриває драму війни, що вимагає від звичайної людини проявів героїзму і духовної величі. Цей персонаж уособлює глибокі моральні цінності, притаманні українському народу, і стає своєрідним символом боротьби за свободу й незалежність.

Оповідання «Ніч перед боєм» – перший твір у воєнній творчості О. Довженка й у тогочасній літературі, в якому митець прагнув художньо узагальнити об'єктивні картини війни початкового періоду, передати тривожні народні настрої.

2.2. Оповідання «Мати» – невмирущий гімн красі українки

Олександр Довженко, розкриваючи трагедію українського народу під час війни, особливу увагу приділяє темі жінки і війни, що стає одним із ключових мотивів його творчості. Мотив жіночої долі відображає унікальну концепцію автора, яка акцентує глибину страждань та водночас велич жертвності української жінки у воєнному лихолітті.

Прагнучи максимально переконливо передати драму жінки, Довженко розробляє широкий спектр проблем, які, за його задумом, мали стати основою для створення великої епопеї про українську жінку – «господиню

України». Ця багатопланова проблематика знаходить своє конкретне вираження у творах письменника, особливо в оповіданні «Мати» (1942).

В основі оповідання лежить реальний випадок із життя української жінки, яка, ціною власного життя, врятувала двох льотчиків, ставши символом героїзму і моральної величі. Через образ матері Довженко втілює ідею про незламність і жертвність жінки в умовах війни, підкреслюючи її центральну роль у збереженні духовної та національної ідентичності українського народу.

У своєму щоденнику 1942 року О. Довженко занотував, як в одному українському селі жінка, рятуючи двох поранених бійців, віддала за них своє життя.

Письменник записав так: «Це велика тема, це тема для новели, для поеми, для сценарію. Це факт, не вигадана автором про матір нашого великого многотраждального доброго народу. Найдися, письменнику, рівний талантом красоті матеріної душі, і напиши для всіх грядущих літ цей кришталевий прояв материнської душі, генія української матері». І таким став сам письменник, написавши у 1943 році оповідання «Мати».

Прототипом головної героїні стала уродженка села Савинки Наталка Ховдій, яка під час війни врятувала двох поранених бійців, за що була розстріляна фашистами.

Тема – розповідь про героїчний подвиг жінки української жінки Марії Стоянихи в роки Другої світової війни

Ідея – уславлення героїзму жінки – матері і радянських воїнів у боротьбі проти нацизму. Засудження війни та жорстокості

Оповідання розпочинається трагічною картиною появи сина Василя на подвір'ї власного будинку та усвідомлення страшної картини – біля будинку тіло повішеної матері Марії Стоянихи. Син не може усвідомити трагізм усього побаченого. Він з'явився виснаженим, адже брав участь у жорстокому бою. Працюючи розвідником, нищив ворожу техніку, вбивав ворогів, був мужнім і безстрашним. Він захищав рідне село, яке вже й так було спалено і

майже вщент знищено ворогом. Б'ючись, його не покидала єдина думка – з'явитися якнайскоріше вдома, побачити матір. Він подумки звертається до найріднішої людини: «Мамо, матінко моя, де ви? Рідна моя, чому ж ви не стрічаєте мене? Чом не чую вашого тихого голосу? Де ви, голубко, матінко моя сива?» [13, с. 227].

Видовище, яке постало перед очима героя, коли він прибїг на рідне подвір'я, його просто вразило: немає ні хати, ні подвір'я, ні саду, тільки стара груша, а на ній – стара мати.

Одного разу взимку вночі до будинку Марії Стоянихи постукали двоє молодих хлопців. Це були російські льотчики, ранені і знесилені. Вони попросили про допомогу, а стара жінка не могла відмовити, бо відразу пригадала своїх синів Івана та Василя: «Хто ж їх нагодує, хто пригріє у лиху годину? Де вони? Може, лежать уже десь у полі, мов скляні, чи висять на шибеницях у німецькій неволі і вороння клює їм очі на морозі. І ніхто й не гляне вже, і не спитає, не заплаче!.. Так багато смерті навкруги. Діти, діти...» [13, с. 227].

Військові були знесилені. Вони впали в сінях і проспали там декілька діб. Весь цей час стара Марія була поряд. Жінка обмивала їм й ноги гарячою водою, і грубу натопила, розігрівала разів три їжу а вони все спали.

Ці два льотчики – це Степан Пшеницин і Костя Рябов. Молоді хлопці, із звичайних робітничих родин. Вони не ховалися від війни, а, навпаки, пішли добровольцями, бо хотіли якнайскоріше вигнати ворогів зі своєї землі. Льотчиками теж вони стали швидко. Розповідали Стоянісі: «Спочатку, матушка, ми довго гатили фрїців важкими бомбами, а потім призначили нас на культурно-просвітну роботу. Не хотїлось нам, правда, ну треба,— приказ» [13, с. 228].

Їхня робота була неважкою – розкидати листівки над Україною, щоб місцеві жителі дізнавалися всю правду про те, що відбувається. По реакції старої жінки військові побачили, що їхня місія була відповідальна і результативна, адже люди чекали таких звісточок, вони їх поширювали: «У

бідній старесенькій хаті у присмерку під завивання хуртовини і грізний гук недалекого фронту узнали вони, як переписували люди оті листівки од руки, як вивчали напам'ять кожне слово і передавали од села до села, щоб воскресити віру. Слова правди горіли у темряві, мов огнища в холодну довгу ніч. Тисячі людей, зневірених, ошуканих, обплутаних обманами в неволі, урятувалися листівками од вчинків одчайдушних і жахливих. От що сіяли вони над українською землею» [13, с. 228].

Хлопці розповідали Марії свої життєві історії, пов'язані з участю у війні. Розказали, як одного разу їхній літак був підбитий, і вони змушені були тікати, повзти, переховуватися від ворога, натомість будучи скаліченими, з переламаними кінцівками. Вони самі дивувалися надзвичайній волі до життя, силі духу, що дали можливість їм вижити, подолати всі перешкоди.

Два тижні переховувала Марія Стояниха в себе хлопців, бережно доглядала за ними, годувала. А коли харчі закінчилися, то ходила по селу й просила милостині молока і сала. Односельчани ділилися з нею провізією, натомість ніхто ні про що не розпитував, але всі знали, що не просто так стара жінка ходить і просить поїсти. Значить, була на це вагома причина.

Одного разу трапилася фатальна подія – ввірвалася в село на відпочинок одна із фашистських частин. Німці з'явилися на порозі будинку Стоянихи. Стара жінка намагалася врятувати хлопців, говорила про те, що вона їхня мати. Вона молила німців не чіпати юнаків: «Не дам! Бийте мене... Не дам, людоїди! Голубчики, не трогайте, не вовчиця ж вас родила, а людина, мати! – заплакала Стояниха» [13, с. 229]. Але все-таки правда розкрилася.

Зігнали німці всіх жителів села, поставили перед ними Пшеницина і Рябова. Стара Марія благала односельчан, щоб ті підтвердили її версію про те, що це її сини. Усі згодилися з цим, навіть староста села і Палажка, вдова убитого партизанами начальника поліції. Але хитрими були німці. Вони запитали прізвище хлопців. «Ой! – застогнала Стояниха, немов хто її ранив у саме серце. Вона не сказала їм свого прізвища, а вони не спитали по

неуважності своїй дурній» [13, с. 229]. Жінка зрозуміла, що цим питанням німці викрили і хлопців, і її. Від горя та ударів ворогів героїня впала на землю. Крізь біль і сльози вона чула останні слова-звертання молодих льотчиків до неї. Вони лежали на снігу, обнявшись обоє. А її взяли під руки й повели, б'ючи по чім попало. Розбили гранатами хату і підвели до груші. Попливла перед очима груша.

« Не вішайте, не страміть мене. Як же мені висітоньки? Я ж таки жінка стара. Дайте мені кулю, одну кулиночку, молю вас, благаю...

Не дали. Тоді вона хутенько стала на пеньочок, перехрестилась.

- Не трогайте, недолюдки. Не приторкайтесь до моєї шії...

Сама наділа.

- Діти... — та й одділилась од землі» [13, с. 229].

Від побаченого видовища Василь просто втратив здатність якомусь реагувати, він лежав на холодній землі, зціпенівши. І лише на ранок піднявся, поцілував холодну материну руку, подякував їй за все, взяв у хустинку горсточок рідної землі і повернувся до своїх.

З часом проходили селом бойові загони. Всі знали, що на груші висить мати. Чоловіки знімали шапку перед нею, і військо проходило без шапок. «Шанували материнство, ідучи до бою. Ревіли гармати. Сонце сніги червонило. Од гарматного реву обсипався іній, і казкові сніжинки падали на материні розплющені очі».

Образ матері Марії Стоянихи в оповіданні «Мати» Олександра Довженка набуває символічного узагальнення, що підкреслює масштабність народної трагедії. Її смерть постає не лише як особиста драма, а як відображення всенародного горя і страждання. «І хто ж не поклониться з живих і прийдешніх невмирущій красі Марії Стоянихи, матері, що просила милостиню для дітей чужих? Погляньте, ось вона висить перед нами, возноситься над рідною мерзлою землею. Руки її маленькі і ніжні, з довгими красивими пучками, оті самі трудящі руки, що так багато сотворили хліба, прядива й насіння, простяглися долонями трохи вперед» [13, с. 229].

Не випадково О. Довженко називає її Марією. Таким чином, він створює понадчасовий, понаднаціональний образ, образ-символ страждання взагалі України. Він описує її простоту, народність: «Не було у вас дорогих черевиків, не душилися ви паризькими духами, а душились полином та коноплями. Не було ні шовку, ні сезонних капелюшків, ні кованих сундуків з замками. Не мандрували ви по світу, по закордонах. Вам було ніколи. Ви, як та пчїлка, були зайняті і од роси носили все мед до радянського вулика, поки не одняли у вас життя недолюдки з Європи» [13, с. 229].

І в той же час наголошує на її надзвичайній величї, указує на те, що пройде час і з-за кордону будуть приїздити і дивитися на ту українську пїч, на сухенькі гвоздики в пїчурці, на пам'ятник українській простій жїнці-патріотці, жїнці-матерї з великим люблячим серцем: «Хай же знає весь світ, як висїли ви, мамо, на старїй груші за други своя у велику всесвітню війну в українському кривавому селї на Вкраїні кривавїй» [13, с. 229].

Таким чином, український письменник О. Довженко майстерно виписує цей образ із високою драматичною напругою, використовуючи патетичний стиль і піднесеність художнього слова. Завдяки цьому Марія Стояниха стає втіленням жертвності, моральної величї та незламності українського народу, а її трагічна доля сприймається як символ історичного випробування, яке пережила Україна у воєнні часи.

2.3. Проблема війни і цїнності людського життя в новелї «Воля до життя»

О. Довженка у роки війни найчастїше приваблюють твори так званої «малої» форми – оповідання, нариси, новели. Особливе місце серед них у творчїй спадщинї митця займає програмове оповідання «Воля до життя». Твір уперше було надруковано російською мовою у листопаді 1942 року, а потїм, внісши деякі корективи, автор робить його структурною частиною «Повїсті полум'яних лїт».

Сюжет бере з розповіді Дудки Миколи Омеляновича – чоловіка сестри письменника Поліни Петрівни. Але навіть він, очевидець подій, прочитавши твір, був вражений, як на основі окремого випадку письменник створює ідеальний образ солдата.

За жанром це – оповідання, зразки психологічної прози, оскільки: 1) містяться роздуми головних героїв про сенс життя, призначення людини на землі, її участь у воєнних подіях; 2) використовується контраст як художній прийом, який відіграє домінуючу роль; 3) наявність психологічних і символічних деталей, за допомогою яких розкривається психологія діючих персонажів.

Тема оповідань – зображення подій Другої світової війни та місця і ролі в ній пересічної особистості.

Розкрити авторський задум допомагає влучна назва твору. Письменник апелює до передачі нестримного бажання головного героя, як і більшості учасників бойових дій, залишитися живим, нехай навіть і калікою. Автор пояснює назву твору глибоко, всебічно, розкриваючи філософський підтекст, указуючи на силу духу особистості: «Людина на війні – це воля. Є воля – є людина! Нема волі – нема людини! Скільки волі – скільки й людини» [13, с. 598].

В оповіданні О. Довженка головним героєм є молодий хлопець, який, не маючи відповідного життєвого та воєнного досвіду, опиняється в центрі доленосних подій. Двадцятип'ятилітній Іван Кармалюк, головний герой оповідання «Воля до життя», середній на зріст, стрункий, сіроокий юнак, родом із Поділля. У довоєнний період він захоплюється сільським господарством, вирощує худобу, любить працювати на землі. Участь у війні – поворотний етап його життя, дні, коли він кожного разу перебуває на межі між життям і смертю, бореться проти ворога, не усвідомлюючи повністю мети цього протистояння.

Доля юнака складається трагічно. Івана тяжко поранено в бою. Незважаючи на нестерпний біль і страшну кровотечу, він вибирається з

небезпечної ділянки. Опритомнівши після втрати свідомості, не дає собі заснути словами «втрачаю свідомість». Опиняється у шпиталі, де на нього чекає найскладніше – боротьба за життя. О. Довженко, натуралістично описуючи фізичні страждання хлопця, здавалося, не дає йому шансів вижити: «Та не допомогла Кармалюкові ампутація руки. Не допомогла і протигангренозна сироватка, введена в його організм за особливим методом хірурга. Спроба перелити кров також не допомогла йому. Спорожніли його кровоносні судини. Газова гангрена росла!...Роз'ятрене плече являло собою картину грузну й нестерпну»[13, с. 600].

Єдиним психологічним порятунком для героя, можливістю відволіктися від фізичних страждань стає апеляція до щасливого, безтурботного минулого, коли почував себе захищеним. Так Іван у мареннях бачить батька, матір, діда, бабу, сестер, постійно згадує рідну землю, найдорожчу хату.

Іван Кармалюк перемагає смерть, його бажання жити виявилось сильнішим. Оптимістичне налаштування передається і лікареві, який оперує юнака. «Хірург працював з надзвичайним натхненням і любов'ю. Ніколи ще не хотілось йому так палко врятувати життя людини, як зараз. Іван лежав перед ним у глибокій нестямі, але його могутня воля до життя передалась лікареві і сповнила його вщерт» [13, с. 602]. З операційної юнака виносять, як героя, йому аплодують усі хворі в палаті. Він, сам того не усвідомлюючи, навчає їх волі до життя, заряджає оптимізмом і вірою в одужання і перемогу.

Натуралістично передати страждання героїв, жахи війни допомагають художні засоби в творі. О. Довженко, змальовуючи силу волі Івана, використовує риторичні фігури, звертання, оклики: «Що робити? Спинити кров? Чим? Побіжу...Аби не впасти, аби тільки не впасти, ні! Доб'ють прокляті!...не доб'ють, не доб'ють...Стій, стій! Не здамся!» [13, с. 598]. Вони допомагають передати внутрішній стан юнака, його прагнення керувати собою, знайти вихід із ситуації, що склалася.

Тяжкий фізичний стан свого героя український митець змальовує за допомогою влучних епітетів і порівнянь: «Рука лежала біля нього роздута до величезних розмірів, темна, в багрово-синіх плямах та пухирях і нестерпно смердюча. Він дивився на неї, як на смертельного ворога» [13, с. 600].

Художні порівняння допомагають зрозуміти психологічний стан Івана, коли з'являється нестримне бажання вижити: «Затужив і розтанув, мов той віск на сонці», «...ішов розхитуючись, мов на палубі корабля в ураганному морі» [13, с. 598].

Таким чином, у центрі твору українського митця зображення пригніченого стану скаліченого юнака. Його внутрішні монологи про лжепатріотизм приводять до думки: війна протиприродна і антигуманна. Замість пізнання світу, радощів життя він отримує страшний удар, розуміє власну приреченість, каліцтво.

Рядова людина стає для митця призмою, крізь яку він осмислює трагічну долю свого народу. Герой письменника – натура сильна, незвичайна, з високорозвиненим почуттям особистої відповідальності за свій час, за долю свого народу і всього людства. Він – носій глибоких філософських ідей, виразник одвічних морально-етичних істин.

Герой О. Довженка – звичайна жива людина, яка силою історичних обставин покликана вирішувати долю людства. Зображуючи його у смертельному поєдинку з ворогом, на колючому дроті, в хвилину нестримної жаги до життя і в протиборстві зі смертю, письменник поетизує людські діяння і робить глибоко філософські узагальнення, осмислюючи конкретне в масштабах історичного і всенародного, а то й вселюдського.

В оповіданні «Воля до життя» є слова: «Є воля – є людина! Нема волі – нема людини! Скільки волі – стільки й людини, – примусили й мене замислитися над своєю волею і вчинками» [13, с. 585]. Таким чином, автор змушує задуматися над трагізмом війни, що калічить безліч людей.

Завдання письменника – за допомогою персонажа загострити в читачів почуття ненависті до ворога, закликати до останнього подиху боронити кожен шматочок рідної землі.

Війна у творах О. Довженка – протиприродне, абсурдне явище, образ якої складається не з окремих замальовок. Він постає через систему образів, показ ситуацій, психологічного стану персонажів, настрою окремих людей, цілих суспільних груп. Наприклад, О. Довженко описує: «...Смерть жерла багату здобич в цім бою, решток од бенкету старої перепадало хірургів чимало. Хата тремтіла від гуркоту і вибухів бомб. Надворі лежали просто на землі бійці» [13, с. 599]. Відтак митець не вдається до опису батальних сцен, убивств, жорстокостей війни. Натомість психологічний аналіз, символічний підтекст, притчові узагальнення, художні деталі є характерною особливістю творчості О. Довженка. Вони допомагають розкрити авторський задум.

Отже, війна – антиприродне, антигуманне явище для всього людства. Вона скалічує душу, тіло, відбирає мрії, сподівання, будь-які прагнення.

Своїми творами О. Довженко закликає людство не повторювати помилок, берегти мир і боротися за нього. Прозаїк прагнув відкрити для читачів велич звичайної людини, підняти факт її самопожертви до широкого узагальнення. У своїх оповіданнях він зі справжнім патріотизмом зображує страждання людей, скалічених війною.

Висновки до розділу 2

О. Довженко, видатний український письменник і кінорежисер, у своїх творах періоду Великої Вітчизняної війни вміло поєднував епічність і лірику, трагізм і героїзм. Його оповідання цього часу є не лише художнім свідченням подій війни, а й глибокою рефлексією про долю українського народу.

Особливості творчого методу письменника включають умовність ситуації, що дозволяє зосередитися на символічному та узагальненому.

Контрастні сюжетні зіставлення підсилюють драматизм, а увага до яскравих деталей формує потужні образи, які надовго запам'ятовуються читачам.

Український митець намагався не лише показати страждання українського народу, а й донести до читача ідею, що ця нація – незламна. Він не лише фіксує факти, а й шукає сенси, намагаючись змусити читача задуматися над тим, хто ми є і куди йдемо.

Його твори періоду війни мають важливе значення для сучасності, адже вони нагадують про велику ціну свободи та силу національного духу. Олександр Довженко в своїх оповіданнях дійсно постає як митець, який не просто фіксує реальність, а глибоко переживає її і транслює свої думки через багатий підтекст. У його текстах кожен образ, ситуація чи навіть деталь набувають багатозначності, що дозволяє читачеві відчувати емоційне напруження та усвідомити глибокі історичні й національні трагедії.

О. Довженко відверто пише про трагедію відступу, передаючи гіркоту втрат і відчуття безвиході, яке охопило багатьох під час окупації. Однак його твори не зводяться лише до болю: він показує неймовірний героїзм звичайних людей, їхню здатність до самопожертви, мужність перед обличчям ворога. Це робить його оповідання не лише художнім документом війни, а й джерелом натхнення.

Використання патетики та схвильованих коментарів у текстах є характерним прийомом, що дозволяє авторові не лише описувати події, а й ділитися своїми думками, болем і захопленням. Його високоемоційні інтонації пробуджують співпереживання у читача, змушують відчувати себе частиною великої драми, якою була війна для українського народу.

Ці підтексти також мають глибокий зв'язок із історичним минулим України. Письменник не просто описує сучасні для нього події, а шукає коріння трагедій і величі народу в його історії. Водночас він звертається до майбутнього, закликаючи до збереження національної пам'яті та гідності.

Його оповідання – це емоційний міст між різними епохами, де кожна людина стає не лише героєм свого часу, а й частиною нескінченного ланцюга

боротьби за свободу. Така багатогранність робить творчість Довженка актуальною і сьогодні, коли питання національної ідентичності та боротьби за майбутнє знову постають з новою силою.

Образ війни у творчості О. Довженка є багатограним і концептуально цілісним. Він не обмежується простими картинами боїв чи описами трагедій – війна у його творах набуває глибшого змісту, стаючи символом великого зла, яке зруйнувало життя мільйонів, але водночас показало велич людського духу.

Український класик зосереджується на внутрішньому світі своїх героїв, їхніх емоціях, мотиваціях та боротьбі за гідність у нелюдських умовах. Його твори рясніють яскравими образами, які є не просто героями конкретних подій, а уособленням цілої нації, її болю і сили. Війна у нього постає через систему символів: руїни села – знищена культура, сльози матері – біль усієї України, жертви простих людей – незламність духу.

Особливе місце в оповіданнях займають конкретні люди та їхні реальні історії. Як учасник війни, він бачив її обличчя зблизька: страх, страждання, мужність, зраду й героїзм. Цей особистий досвід дозволив письменнику створювати правдиві й емоційно насичені твори, які допомагали сучасникам усвідомити велич і важкість тієї боротьби.

Твори Довженка періоду війни – це більше, ніж література. Вони стали моральною підтримкою для читачів, змушуючи їх вірити у перемогу навіть у найтемніші часи. Оповідання, сповнені щирих почуттів, високих ідеалів і надії, допомагали людям зберігати віру в себе і в свою країну.

РОЗДІЛ ІІІ

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ МАЛИХ ЕПІЧНИХ ЖАНРІВ НА УРОКАХ ЛІТЕРАТУРИ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

3.1. Сучасний стан досліджуваної проблеми

Сучасний стан розвитку освіти характеризується глибокими трансформаціями у сферах освіти, науки та культури. Духовність набуває значення важливої складової формування сучасної особистості, яка є визначальним чинником майбутнього України. У вихованні молодого покоління ключову роль відіграє шкільний курс української літератури, що сприяє творчій взаємодії між учителем і учнями через осмислення класичних мистецьких творів. Цей процес забезпечує духовний і моральний розвиток особистості, сприяє її естетичному вихованню та формуванню художнього смаку. Неперевершені зразки літературної спадщини слугують засобом самопізнання, допомагають молоді визначитися з життєвими орієнтирами, мотивують до саморозвитку та самовдосконалення, а також сприяють реалізації їхніх планів, задумів і мрій.

У Концепції літературної освіти зазначається, що шкільне вивчення літератури повинно базуватися на комплексі дидактичних, літературознавчих та методичних принципів. Особливу роль серед них займає принцип шкільного аналізу та інтерпретації художніх творів, який передбачає врахування їхньої родово-жанрової специфіки та історико-літературного контексту. Особливу увагу на це питання потрібно звернути увагу тоді, коли вивчаються знакові твори класичної української літератури. Особливе місце серед найвідоміших творів належать авторству О. Довженка.

Аналіз чинних шкільних програм засвідчив, що творчість О. Довженка є предметом вивчення в основній школі та старшій школі. Так, у 8 класі за програмою пропонується для текстуального вивчення восьмикласниками наступний матеріал: «Олександр Довженко. «Ніч перед боєм». Видатний український кінорежисер і письменник. Його оповідання про один із періодів

Другої світової війни. «Ніч перед боєм» – твір про героїзм, самовідданість, патріотичні почуття українців. Образи діда Платона і діда Савки. Їхній моральний урок для солдатів». На вивчення цієї теми укладачі програми рекомендують орієнтовно дві години, під час яких здобувачі освіти повинні набути низки предметних і ключових компетентностей, серед яких основними, на нашу думку, є:

предметні компетентності: учень/учениця знає найголовніші факти з біографії митця; вдумливо читає твір, переказує і коментує прочитане, визначає ідею твору, характеризує образи діда Платона і діда Савки;

ключові компетентності: учень/учениця пояснює той важливий моральний урок, який продемонстрували герої власним самовідданим вчинком; висловлює судження про поняття патріотизму, героїзму у воєнний та мирний часи [58, с. 57].

За програмою з української літератури для 11 класу (рівень стандарту) з творчого доробку О. Довженка пропонується вивчати тільки «Щоденник» і «Зачаровану Десну». Натомість оповідання про війну не передбачено для текстуального вивчення, що є, на нашу думку, певною лакуною.

Чинною шкільною програмою з української літератури для 11 класу профільного рівня також передбачено вивчення монографічної теми «О. Довженко». Для текстуального вивчення авторами запропоновано кіноповість «Зачарована Десна», оповідання «Мати», новела «Воля до життя». Програмою передбачено детальне вивчення життєвого і творчого шляху О. Довженка, розгляд його творчості як класика світового кінематографу, засновника поетичного кіно, характеристика його внеску в розвиток кінематографії та мистецтва взагалі. Крім того, детальну увагу укладачі програми звертають на текстуальне вивчення трьох найвідоміших творів митця: «Зачарована Десна», «Мати», «Воля до життя». У контексті магістерського дослідження важливими є малі епічні твори, шкільний аналіз яких пропонується за такими темами:

- Оповідання «Мати» як гімн невмирущій красі українки. Особливості композиції, часо-просторової організації твору. Образотворення. Публіцистичні елементи оповіді та їхня роль.

- Новела «Воля до життя». Ідейна домінанта - ніколи не втрачати надії, до останньої миті боротися за життя. Образ Воїна у творі: солдата Івана Карналюка і лікаря-хірурга Миколи Дудка. Психологічний портрет героїв та засоби художнього вираження. Проблема війни і цінності людського життя [57, с. 41].

У здобувачів освіти, які поглиблено вивчають українську літературу й опанували дані теми уроків, мають бути теж сформовані певні компетентності:

- предметні: учень/учениця знає факти з біографії митця, назви творів, розуміє трагізм життя О.Довженка, специфіку публіцистичного тексту; визначає порушені проблеми, позицію митця щодо описаних подій; інтерпретує проблематику творів; характеризує образи героїв оповідання «Мати», «Воля до життя»; усвідомлює прочитаний текст, коментує важливі фрагменти, публіцистичні виступи

- ключові: учень/учениця аргументовано і грамотно висловлює власну думку щодо обговорюваних питань, толерантно дискутує, відстоює власну думку з питань, на які існують різні точки зору; розрізняє маніпулятивні технології і протистоїть їм; визначає роль і місце української культури в загальноєвропейському і світовому контекстах [57, с. 41].

Таким чином, виходячи з аналізу програмового матеріалу, можемо зробити висновок про поглиблення, розширення та ускладнення його від 9 до 11 класу. І це очевидно, адже одним із принципів вивчення української літератури є «від простого до складного», тому, відповідно враховуючи вікові та психологічні особливості учнів базової школи і старшокласників, теоретичний матеріал ускладнюється.

Для ґрунтовного вивчення стану досліджуваної проблеми в шкільній практиці необхідно проаналізувати ті шкільні підручники з української

літератури для 8 і 11 класу (профільний рівень), що відповідають вимогам Державного стандарту освіти і чинній шкільній програмі.

У підручнику з української літератури для 8 класу (за редакцією Л. Коваленко) у рубриці під назвою «Серце віддав Україні» вміщено детальну інформацію про життя і творчість митця, подано в скороченому вигляді текст оповідання «Ніч перед боєм». Укладачі навчального видання називаючи О. Довженка «Гомером кіно ХХ століття», подають цікаві факти про народження митця, його дитячі роки, виховання і зростання, згадують роки навчання письменника в Глухівському учительському інституті. Детально проаналізовано його шлях становлення як автора кіноповістей, зацентровано детальну увагу на найвідоміших: «Звенигора», «Арсенал», «Земля», розкрито його участь у подіях Великої Вітчизняної війни та описано її вплив на формування світогляду митця та окреслення тематики його творчості.

Цікавою у підручнику є рубрика «Коли прочитано твір», яка дозволяє здобувачам освіти порівняти своє враження, думки, емоції від змісту прочитаного твору з кваліфікованою оцінкою провідних літературознавців, критиків, дослідників творчості письменника.

Рекомендаційне спрямування має рубрика «Читаємо із задоволенням», адже в ній уміщено ті твори, які за бажанням мають прочитати учні. Зокрема, наголошено на необхідності прочитання «Щоденника» та оповідань «Мати» і «На колючому дроті». На нашу думку, такі налаштування на подальшу роботу здобувачів освіти мають позитивний результат, оскільки не можна обмежуватися лише тими творами, що пропонуються для текстуального вивчення, потрібно значно розширювати свій читацький кругозір. Крім прочитання творів, автори підручника у розділі «Музейна мапа України» з метою дізнатися більше про генія планетарного масштабу пропонують віртуально чи реально відвідати Соницький літературно-меморіальний музей О. Довженка, музей Національної кіностудії художніх фільмів імені О. Довженка.

Рубрики «Поміркуйте над прочитаним», «Цікава думка», «Запитання та завдання», «Література в колі мистецтв», «Ви – творча особистість», «Ваші літературні проєкти» є цікавими і надзвичайно важливими, адже вони спрямовані на різнобічний шкільний аналіз епічного твору, на формування предметних і ключових компетентностей, виявлення рівня засвоєння здобувачами освіти програмового і художнього матеріалу. Наведемо приклади запитань на репродуктивне відтворення:

- Розкажіть, що ви дізналися про Петра Колодуба в епізоді розмови його з молодими бійцями. Який художній засіб і з якою метою використав автор для зображення образу командира?

- Розкажіть, яким був бойовий дух бійців на момент зустрічі з дідами Платоном і Савкою. Чи виправданим був їхній відступ? Відповідь підтверджуйте цитатами [19, с. 200]

У рубриці «Ваші літературні проєкти» запропоновано групову роботу, учасники якої мають у мережі інтернет знайти, як написати сценарій, і за оповіданням «Ніч перед боєм» створити кіносценарій, який необхідно оприлюднити в інтернеті і обговорити.

Через завдання підручника не втрачається тісний зв'язок між різними видами мистецтва, зокрема кіномистецтвом та музикою. Свідченням цього є одне із завдань: «Перегляньте фільм «Земля», реставрований Національним центром Олександра Довженка. Зверніть увагу, що музичний супровід до нього створив український етногурт «ДахаБраха»» [19, с. 201].

У підручнику з української літератури (за редакцією О. Слоньовської) теж розміщено розлогу інформативну статтю про майстра художнього кіно, автора кіносценарії О. Довженка. Наголошено на тому, що творчий геній митця проявився тоді в літературі, коли нація опинилася в тяжких умовах існування і проходила випробування. Акцент зроблено на висвітленні ролі і місця О. Довженка в розвитку кінематографії, розкрито його тернистий шлях до генія українського кіно, проаналізовано найвідоміші кіноповісті, виокремлено художні риси кіноповістей майстра слова.

У рубриці «Мистецькі діалоги» укладачі навчального видання зацентрували увагу на зв'язку літератури з архітектурою, оскільки подано зображення пам'ятника, створеного сучасним скульптором Володимиром Щурем. Автори підручника звертають увагу на те, що скульптор «одягнув» О. Довженка в піджак і сорочку, вишиту дубовим листям. Це певна деталь, символічний елемент, який змушує здобувачів освіти подумати, порозмірковувати, зробити певні висновки. З цією метою запропоновано низку запитань:

- *Як ви думаєте, з якою метою це зроблено:*
- *Що підказує глядачам така художня деталь, як листя дуба на вишиванці?* [48с. 154].

У підручнику подано уривки з оповідання «Ніч перед боєм» та вміщена невелика критична стаття про даний твір. У ній є інформація про історію створення, композиційні особливості, ідейно-тематичне спрямування.

Рубрика «Діалог із текстом» передбачає відповіді здобувачів освіти на запропоновані питання різного характеру та спрямування. Наприклад,

- *Чи справді старі перевізники зневажали радянських солдатів, які вимушено відступали перед німецькою армією?*
- *Для чого діди постійно ведуть мову про своїх синів, які з їхніх розповідей постають героями?*
- *Доведіть, що діди-перевізники мають високу людську гідність і надзвичайно сильні духом* [48, с.159].

Рубрика «Мистецькі діалоги» має декілька завдань творчо-пошукового спрямування, передбачає залучення життєвого досвіду учнів, їхніх знань з інших шкільних предметів, розвиненої уяви та фантазії. Наведемо приклади деяких із них:

- *Роздивіться картину сучасного художника Валерія Кузнецова «З перемогою, синочки!». Доведіть, що цей твір перегукується із змістом оповідання О. Довженка «Ніч перед боєм». Скільки дітей втратили на війні старенькі батьки? Чому вони вітають із перемогою навіть мертвих героїв?*

Наведіть цитати зі щойно прочитаного оповідання О. Довженка, які підтверджують, що бійці припускають власну загибель, але вже не бояться смерті.

- Роздивіться та опишіть картину української художниці Тетяни Яблонської «Ворог наближається». Чому на передньому плані полотна – жінка з дитиною на руках і розгублена маленька дівчинка, а докола – руїни і дим? [48, с. 160].

Проаналізуємо підручники з української літератури (профільний рівень) для учнів 11 класу.

У підручнику за загальною редакцією О. Борзенко репрезентовано творчий геній О. Довженка. У невеликій за обсягом вступній статті подані найвагоміші факти з життєпису українського класика, зокрема зацентровано увагу на його участі у воєнних подіях і їх відбиткові на жанрах та ідейно-тематичному спрямуванні майбутніх епічних творів. Яскравим вкрапленням до матеріалу є цінна критична думка мистецтвознавця Романа Корогодського, яка розкриває політичні погляди, життєві орієнтири українського прозаїка і, таким чином, розширює і поглиблює знання старшокласників із програмової теми.

На закріплення теоретичного матеріалу автори навчального видання розробили рубрику «Опрацьовуємо прочитане», в яку помістили низку запитань:

- Чим зацікавила вас особистість Олександра Довженка? які факти з біографії письменника вам найбільше запам'яталися? які запитання у вас виникли? У який спосіб ви могли б задовольнити свою цікавість? які запитання ви хотіли б обговорити з однокласниками, однокласницями й учителями?

- Як, на вашу думку, вплинули на творче становлення письменника його походження, освіта? [6, с. 132]

Цінними для здобувачів освіти є невеликі статті критичного спрямування, які стосуються аналізу творів «Мати» і «Воля до життя». Їхній

зміст може слугувати важливим матеріалом для глибокого розуміння та усвідомлення змісту прочитаних малих епічних творів.

Рубрики «Виявляємо літературну компетентність», «Читаємо взірці української художньої літератури», «Опрацьовуємо прочитане», «Виявляємо обізнаність у сфері культури» націлені на різнобічне сприймання та засвоєння нової літературознавчої інформації про класичні твори О. Довженка. Цікавими, проблемними, творчо-пошуковими є запитання і завдання, адресовані старшокласникам:

- *Яке враження справив на вас твір? які епізоди найбільше запам'яталися? які запитання у вас виникли під час читання? які з них ви хотіли б обговорити з однокласниками, однокласницями, друзями, учителями?*
- *Розкажіть історію написання твору . Поясніть значення заголовка кіноповісті .*
- *У творі виступають два персонажі — два авторських «я» . Схарактеризуйте ці образи [6, с. 137] .*

Проаналізоване навчальне видання містить інтерактив, оскільки є завдання, що апелюють до електронного додатку. Наприклад, *«прочитайте оповідання О. Довженка «Воля до життя». Порівняйте власні враження від твору, з матеріалом, запропонованим у статтях підручника. У розділі «Віртуальна бібліотека» електронного додатка до підручника ви знайдете повний текст твору» [6, с. 134]*

Життєвий і творчий шлях О. Довженка вміщено у підручнику за редакцією О. Слоньовської. Вступна стаття про майстра художнього слова, підкріплена різними яскравими фото та ілюстративними матеріалами, цитатами впливових літературознавців. Рубрики «Діалог з текстом», «Діалоги текстів», «Мистецькі діалоги», «Діалог з науковцем» дозволяють уявляти старшокласникам себе на місці літературознавців, критиків, даючи відповіді на запитання та виконуючи різні завдання. Наведемо деякі з них:

- *Яка інформація про життя і творчість О. Довженка вас найбільше вразила? Чому?*

- *Що ви можете сказати про талант Довженка-кіносценариста? Чому він писав не кіносценарії, нечитабельні для більшості, а створив новий жанр – кіноповість? Які основні риси цього жанру?*

- *Як ви думаєте, чому «Щоденник» О. Довженка в його творчій спадщині є особливим твором?* [48, с. 186]

Отже, виходячи з вище проаналізованого матеріалу, можемо зробити наступні висновки:

- дуже мала кількість чинних підручників (2 підручника) з української літератури (профільний рівень) для 11 класів, що значно ускладнює, на нашу думку, практичну діяльність і вчителів-словесників, і робочу здобувачів освіти;

- спостерігається деяка розбіжність між програмовими вимогами і тим теоретико-літературним матеріалом, що поданий у чинних шкільних підручниках;

- акцент на кіноповідях О.Довженка, тоді як малі епічні твори воєнної тематики залишають майже поза увагою укладачів навчальних видань.

Отже, провівши чинні шкільні підручники із української літератури для учнів 8 і 11 класів, ми прийшли до висновку, що спостерігаються певні прогалини в теоретичних знаннях здобувачів освіти і методиці роботи словесників під час текстуального вивчення малих епічних творів О. Довженка. Відтак, убачаємо за необхідне розробити методичні рекомендації щодо вивчення творчості О. Довженка на уроках української літератури в середніх і старших (профільних класах), що стануть у нагоді як учителям, так і здобувачам освіти.

3.2. Погляди методистів на проблему шкільного вивчення малих епічних жанрів

У методиці викладання української літератури виокремлюють такі вікові етапи: 1) молодший підлітковий вік (5–6 класи); 2) старший підлітковий вік (7–8 класи); 3) рання юність (9–11 класи) [41, с. 50–55].

Ранній юнацький період характеризується формуванням індивідуальності, становленням нового світогляду, розвитком самостійності та творчих здібностей. Уроки літератури в старшій школі відкривають значні можливості для стимулювання творчого потенціалу учнів. Аналізуючи художні твори, старшокласники знаходять у них матеріал для роздумів і глибоких емоційних переживань. Сучасні учні старших класів потребують не лише знання історико-літературного контексту, а й уміння осмислювати отриману інформацію, співвідносити її з власним життєвим досвідом. Як зазначається у дослідженнях, «література через засоби мистецтва слова сприяє формуванню і збагаченню внутрішнього світу учнів, розвитку їхнього інтелекту та творчих здібностей» [49, с. 4].

Проблему розвитку творчих здібностей особистості досліджували вчені Л. Виготський, Г. Костюк, В. Сухомлинський та ін., праці яких увійшли в теоретичний арсенал світової психолого-педагогічної науки.

Розвиток творчих здібностей учнів безпосередньо пов'язаний із сприйняттям літератури як виду мистецтва. «Текст або літературний твір – мистецький витвір, який реалізує певні естетичні цінності, створений з метою викликати певного типу переживання і роздуми», – стверджує Е. Касперський.

Творчість читача значною мірою визначається творчістю письменника, оскільки одним із ключових завдань літератури як виду мистецтва є сприяння розвитку творчих здібностей читача. В процесі читання літературного твору учні вступають у своєрідний діалог з автором через художній текст.

Художній текст є авторським відкриттям, яке відображає його розуміння певних аспектів реальності та здатність передати цю реальність за допомогою мовних засобів. Як явище мистецтва, художній текст був

об'єктом ґрунтового дослідження таких науковців, як Т. Ахутіна, Л. Виготський, О. Шахнарович, Ч. Осгуд та інші.

Метою сучасного уроку літератури в старшій школі є сприяння учням у глибокому усвідомленні авторської позиції, розумінні проблематики, порушеної митцем у художньому тексті, аналізі її мистецького вирішення та визначенні взаємозв'язку між змістом і формою твору.

Особливості сприйняття творів мистецтва старшокласниками були предметом досліджень таких учених, як П. Якобсон, Л. Виготський, І. Кон, Л. Божович та інші. У науковій літературі психологи наголошують, що для юнацького віку характерне відносне урівноваження першої та другої сигнальних систем, посилення ролі духовних факторів і подальший розвиток творчих здібностей.

Психологія художньої творчості досліджує закономірності мистецької діяльності, специфіку художнього образного мислення, психологічні механізми створення та сприйняття художнього образу в процесі творчості, а також унікальність особистості митця. Вивчення психологічних аспектів літературної творчості відкриває можливість аналізувати особливості процесу читання.

Науковці зазначають, що розвиток вищих психічних функцій формує основу для дослідження творчого процесу читання як у його загальному аспекті, так і в контексті окремих компонентів, таких як емоції, уява та мислення.

Читання твору безпосередньо пов'язано із процесом художнього сприймання. У широкому розумінні терміну «художнє сприймання» поділяємо думку П. Якобсона: «Справа в тому, що ми дуже часто використовуємо термін «сприймання» у двох значеннях. Ми говоримо про сприймання у вузькому значенні цього слова, а також у широкому його значенні, розуміючи при цьому і різні акти мислення, тлумачення, знаходження зв'язків у процесі сприймання предмета» [49, с. 12]. З огляду на широке тлумачення поняття «сприймання», літературний розвиток учнів

можна розглядати як процес якісних змін у здатності оперувати словесно-художніми образами. Цей процес проявляється у специфіці читацького сприймання школярів відповідної вікової групи та у їхній літературній творчості.

Психолого-педагогічне обґрунтування питання вікової еволюції особистості подано у працях Л. Виготського, В. Крутецького, М. Лукіна та ін. У дослідженнях Н. Волошиної, Є. Пасічника, А. Ситченка, С. Пультера, А. Лісовського, Г. Токмань та ін. викладено основи для виявлення періодів літературного розвитку читача (молодші підлітки, старші підлітки, рання юність).

Педагогіка визначає учня старшої школи як самостійну особистість, здатну до співробітництва, співучасті, співпереживання і співчуття, що підтверджується дослідженнями Л. Виготського, Л. Жабицької, П. Якобсона та інших науковців. У період ранньої юності старшокласники дедалі частіше спираються на власні погляди та переконання, сформовані на основі отриманих знань і особистого досвіду.

Згідно з висновками психологів, у цей віковий період спостерігається зростання інтелектуальних можливостей учнів, що проявляється в розвитку мисленнєвої діяльності. Характерними її рисами є високий рівень комунікації, здатність до аргументації та доведення, формулювання висновків, систематизація матеріалу, пошук аналогій та встановлення причинно-наслідкових зв'язків.

Читацька діяльність у ранній юності зазнає суттєвих змін. У старших класах відбувається подолання наївно-реалістичного сприймання літератури, підвищується рівень образного узагальнення та конкретизації. Основними характеристиками читацького сприймання в юнацькому віці є прагнення зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки у літературному творі, зосередженість на художній формі, усвідомлення ролі зображувально-виражальних засобів тексту та встановлення взаємозв'язків між ними.

Дослідження психологів і педагогів, таких як Л. Божович, Л. Жабицька, Н. Сафонова та інших, свідчать про наявність специфічних змін у процесі літературного розвитку учнів старшої школи. Зокрема, у старшокласників формується естетичне ставлення до літературного твору, що виявляється у здатності до самостійної естетичної оцінки художнього тексту.

Проблема відбору художніх творів для вивчення та аналізу на уроках літератури була предметом досліджень багатьох учених, серед яких О. Білецький, Б. Степанишин, В. Цимбалюк та інші. Це питання залишається актуальним і сьогодні, коли художня творчість письменника розглядається комплексно, як єдиний і цілісний творчий процес.

Вивчення словесної художньої творчості в старшій школі передбачає не лише аналіз мовних засобів тексту, а й урахування психологічних особливостей учнів, що є важливим для глибшого розуміння літературного твору та його впливу на формування естетичних і духовних цінностей старшокласників.

На нашу думку, ключовими показниками літературного розвитку учнів є процеси читання та читацького сприймання художньої літератури. Читання відіграє важливу роль у формуванні здатності оперувати словесно-художніми образами. Як психічне явище, читання художнього твору виступає складним процесом, що у сучасній науці розглядається як комунікативний акт між автором і читачем, реалізований через текст.

Проблема адекватного сприйняття й інтерпретації художнього тексту викликає значний інтерес серед науковців різних галузей, таких як психологія, педагогіка та філологія. Серед дослідників, які зверталися до цього питання, можна відзначити Х. Вейнріха, Н. Волошину, Є. Пасічника, І. Синицю та інших.

Читання виникає як результат потреби в естетичних переживаннях, які задовольняються через мистецтво слова – літературу. Художній твір справляє емоційний вплив на читача завдяки мові, яка слугує інструментом

реалізації авторського задуму, спрямованого на створення емоційного ефекту.

Б. Степанишин підкреслює, що повну естетичну насолоду від сприйняття художньої мови може отримати лише той, хто підходить до читання осмислено [56, с. 195]. Погоджуємося з думкою А. Лісовського, який застерігає, що зменшення ролі читання у духовному житті людини може призвести до зниження її творчого потенціалу, а також духовних і гуманістичних якостей [49, с. 48].

У контексті методики викладання літератури дослідження, присвячені читацькому сприйманню, мають важливе значення для формування читацької культури та літературної компетентності школярів. Праці названих педагогів допомагають визначити підходи до розвитку читацьких якостей учнів, враховуючи специфіку жанру, емоційно-естетичне сприйняття, критичне мислення та здатність до аналізу художніх текстів. Подальша конкретизація проблеми читацького сприймання в методиці літератури представлена у дослідженнях:

- М. Кудряшова, Н. Молдавської, які визначили методологічні засади дослідження читацького сприймання як окремої педагогічної проблеми; зосередили увагу на цілях та засадах навчання літератури через призму розвитку читацького сприйняття;
- Т. Браже, яка пропонувала варіативні підходи до побудови аналізу художнього тексту; звертала увагу на необхідність адаптації методів аналізу до індивідуальних особливостей здобувачів освіти;
- Л. Айзерман, який розробляв проблемний підхід до викладання літератури; вивчав, як проблемність завдань сприяє активізації читацької діяльності.

Значення цих досліджень:

- удосконалення методичних підходів до викладання літератури.
- створення умов для формування вдумливого, аналітичного та естетичного читача.
- підвищення рівня інтерактивності та проблемності в освітньому процесі.

Дійсно, формування усвідомленого естетичного ставлення до мистецтва, зокрема літератури, є ключовим компонентом літературного розвитку старшокласників. Це складне й багатовимірне завдання, яке має свої психолого-педагогічні особливості.

Основні аспекти літературного розвитку:

- Естетичне ставлення до мистецтва: формування здатності цінувати художню літературу як особливу форму мистецтва; розвиток емпатії, здатності до співпереживання і співтворчості, які є основою естетичного сприйняття.
- Формування світогляду: література сприяє формуванню системи цінностей, морально-етичних орієнтирів; через вивчення творів класиків і сучасних авторів учні аналізують проблеми добра, зла, справедливості, людської гідності, що допомагає структурувати їхній світогляд.
- Літературні смаки й інтереси: читацькі уподобання школярів є показником їхнього культурного розвитку; усвідомлений вибір літератури свідчить про здатність учнів самостійно розрізняти художню цінність творів.
- Аналіз і художня творчість: старшокласники вчаться застосовувати набуті знання для аналізу творів: визначати їх жанрові особливості, ідейний зміст, художні засоби; розвиток творчих здібностей проявляється у написанні творів, есе, літературних критик чи навіть створенні власних художніх текстів.
- Роль вчителя: мотивувати учнів до глибокого й вдумливого читання, викликати інтерес до класичної й сучасної літератури; створювати проблемні ситуації, які спонукають учнів до аналізу, порівняння, висловлення власної думки.
- Забезпечувати інтерактивні методи навчання, що дозволяють кожному учневі проявити свою індивідуальність, наприклад, через дискусії, рольові ігри чи творчі проєкти.

Таким чином, літературний розвиток старшокласників є важливою складовою їхнього загального інтелектуального й духовного формування. Це

не лише сприяє збагаченню їхнього внутрішнього світу, а й готує до свідомого сприйняття культури в дорослому житті.

Активність розуму читача під час сприйняття літературного твору є багатограним процесом, що поєднує когнітивні, емоційні й естетичні складові. Ця діяльність базується на інтеракції мислення, пам'яті, уяви та почуттів, які разом сприяють формуванню цілісного художнього сприйняття.

Сприймання літератури – це багатограний і багатоступеневий процес, який охоплює когнітивні, емоційні, естетичні й етичні аспекти. Його складність та унікальність відображають специфіку впливу художньої літератури на особистість читача, що є суттєво відмінним від процесу засвоєння наукових знань.

Художнє сприймання – це складна діяльність, що передбачає вияв творчості. За своєю природою художнє сприймання передбачає аналіз, осмислення художньої ідеї. І. Синиця доводить: «Сприймання художньої літератури визначається не тільки об'єктивними даними конкретного твору (зміст, ідея, система образів, композиція, манера опису і побудови діалогів тощо), а й суб'єктивними, тобто психічним складом, життєвим досвідом, переконаннями, смаками й уподобаннями читача» [42, с. 53].

Учені Л. Жабицька, Д. Дубовис, Т. Дрідзе, І. Зимня, Ю. Сорокін та ін. працювали над проблемою визначення особливостей сприймання учнями художньої літератури.

Дослідження І. Павлова про взаємодію двох сигнальних систем стало основою для визначення типів читацького сприйняття (художній, мислительний, середній). Проблема індивідуальних особливостей читача представлена в роботах О. Лазурського. Праці сучасних учених (Н. Волошина, Л. Мірошниченко, О. Ісаєва, А. Лісовський, С. Пультер, А. Ситченко та ін.) дозволяють виявити індивідуальні особливості читача у практиці шкільного викладання літератури. «Здатність сприймати конкретні художні твори, оцінка цих творів на основі власних почуттів, особисті читацькі

інтереси, естетичний смак в цілому складає ціннісно-орієнтаційний аспект читацької культури», – засвідчила О. Ісаєва [15, с. 7].

«Глибина сприймання твору залежить від розвитку художніх смаків, образного мислення й уяви людини», – стверджує О. Бандура [15, с. 117]. На думку О. Никифорової, І. Синиці, у процесі сприймання художньої літератури розрізняють три стадії. Перша стадія – безпосереднє сприймання твору, тобто відтворення і переживання образів твору. При безпосередньому сприйманні під час читання твору відбуваються мислительні процеси, проте вони повинні бути підпорядковані відтворенню образів і не притупляти емоційності сприймання твору. Слова тексту мають понятійне значення і образний зміст. Письменник так підбирає слова, щоб в уяві читача реалізувався образний зміст слів.

Друга стадія – розуміння ідейного змісту твору. Повне розуміння ідеї можливе лише під час прочитання всього художнього тексту в цілому. На цій стадії сприймання твору провідним стає мислення, що не знижує емоційності його сприймання, а збільшує.

Третя стадія сприймання літератури – вплив художньої літератури на особистість читачів як результат сприймання творів.

Сприймання художньої літератури старшокласниками є важливим компонентом їхнього літературного розвитку. Зіставлення повноцінного й неповноцінного сприймання дозволяє виявити, які фактори сприяють глибокому розумінню тексту, а також які аспекти потребують додаткової роботи.

Критерії повноцінного сприймання:

- Вміння розрізняти художній і нехудожній текст: старшокласники мають розуміти специфіку художнього тексту як такого, що містить естетичні, образні й емоційні складники; нехудожні тексти зазвичай орієнтовані на передачу інформації, тоді як художні – на виклик почуттів, рефлексій, створення образів.

- Оцінка форми твору: повноцінне сприймання включає здатність аналізувати художні засоби, такі як композиція, символіка, стиль, мова; детальний розгляд форми допомагає краще зрозуміти ідею твору й авторський задум.
- Відповідність сприймання ідеї твору: учень має не лише інтуїтивно сприймати ідею твору, а й усвідомлювати її в контексті образів, сюжету, стилю; глибоке розуміння вимагає від учнів співвіднести особисті враження зі всіма аспектами художньої цілісності тексту.

Рівень розвитку відтворюючої уяви є одним із ключових чинників, що впливають на якість сприймання художнього тексту. Цей компонент читацького процесу визначає здатність учня створювати в своїй уяві яскраві образи, які відповідають авторському задуму.

В учнів з добре розвиненою відтворюючою уявою під час читання художнього твору виникають яскраві, образні уявлення, які відповідають створеним письменником образам. Такі учні читають залюбки і з насолодою, не пропускаючи описів природи, портретів дійових осіб, зображення обставин, у яких ці особи перебувають.

В учнів з недостатньо розвиненою уявою під час читання художнього твору теж виникають деякі уявлення, однак які здебільшого є неадекватними, пов'язаними з життєвим досвідом учнів, ніж з текстом. Читаючи художній опис, учні з недостатньою і недосконалою уявою відтворюють образи, що за асоціацією схожості спливають у їх пам'яті, а не ті, що подаються в творі.

В учнів із відсутньою відтворюючою уявою не виникає образних уявлень на основі художнього опису. Школярі з нерозвиненою або недостатньо розвиненою і недосконалою уявою читають художню літературу без особливого захоплення, без естетичної насолоди. Читацькі інтереси у таких учнів вузькі та односторонні. Відсутністю та недосконалістю уяви учнів значною мірою пояснюються й інші недоліки в сприйманні і розумінні ними творів художньої літератури.

Дослідження психологів і педагогів (Л. Божович, Н. Сафонова та ін.) свідчать, що у літературному розвитку учнів можуть виникати певні зміни: у старшокласників виявляється народження естетичного ставлення до літературного твору, самостійна естетична оцінка. С. Пультер, А. Лісовський доводять, що в старших класах школи (в ранній юності) на зміну відтворюючій уяві приходить розвинута творча уява, що виявляється у сприйманні і розумінні художнього твору в єдності змісту і форми. «Розуміння художньої літератури – це складне, ієрархічно побудоване відображення об'єктів пізнання, у результаті якого утворюються нові або відтворюються старі, але по-новому бачені системи концептів чи образів, що поєднують у собі, власне продукт цього відображення з відповідними елементами знань, набутих у попередньому досвіді. У вузькому значенні розуміння – це розкриття смислу повідомлення» [47, с. 39]. Процес розуміння художнього тексту старшокласниками можна представити за різними рівнями. На синтаксичному рівні читач, що вже засвоїв принципи побудови граматики, може визначити, чи правильно побудоване речення. На семантичному рівні розуміння учень усвідомлює застосування автором мовних особливостей твору – ідіоматичні звороти, фігуральні вирази, авторський гумор, значення та роль окремих речень тексту та ін.

Величезну роль у сприйманні та розумінні творів художньої літератури учнями відіграє образне мислення. «Щоб розуміти, сприймати художній текст... треба володіти образним мисленням», – зазначає І. Бацій. Образне мислення тісно пов'язане з мовою. Мова як один із проявів психічного життя людини має дуже велике значення не лише як засіб вияву думок, почуттів і бажань, але і як засіб вираження різноманітних рис характеру, темпераменту, творчої індивідуальності.

Розвиток уміння міркувати словесно-художніми образами є фундаментальним аспектом читацького розвитку учнів і їх здатності сприймати літературу як вид мистецтва. Це уміння забезпечує цілісне

сприйняття художнього тексту та формує основу для творчої літературної діяльності.

Здатність старшокласників міркувати словесно-художніми образами виявляється як у власне творчій діяльності, так і репродуктивній, що у сукупності передбачає вияв елементів творчості. Міркувати словесно-художніми образами є психічний процес, який тісно взаємопов'язаний з двома основними видами духовної діяльності, – художнім читацьким сприйманням і літературною творчістю.

Учені по-різному підходили до вирішення питання визначення читацьких здібностей старшокласників, їх уміння міркувати словесно-художніми образами. Наприклад, Л. Жабицька визначила такі компоненти читацького таланту: розвинуту відтворюючу уяву; здатність до сприймання метафоричної мови мистецтва, розуміння ідейно-змістового значення художніх деталей; здатність емоційно реагувати на світовідчуття письменника; сформованість поняття про літературний прийом; сформованість критеріїв гарного естетичного смаку. За винятком останнього компонента, всі інші впливають на рівень сприймання форми літературного твору (мови художнього твору), а також на рівень творчої уяви.

Рівень сприймання форми художнього твору старшокласниками потребує розроблення чітких критеріїв або показників, що адекватно відображають ступінь їхнього літературного розвитку. Важливими складовими цього процесу є естетичний ідеал і художній смак, які виконують регулюючу функцію у сприйнятті літературних творів. Сформовані естетичний ідеал та художній смак виступають основою для оцінювання якості читацької діяльності. Однак їх не слід розглядати як специфічні критерії визначення рівнів літературного розвитку, оскільки вони мають узагальнений характер і не охоплюють усіх компонентів літературної компетенції учнів [42].

На сьогодні у науковій літературі відсутній єдиний підхід до визначення критеріїв літературного розвитку, які могли б розглядатися як універсальні показники загального розумового розвитку. Наприклад, О. Никифорова пропонує такі критерії повноцінного сприймання літературних творів учнями:

- Уміння чітко відрізнити художній текст від нехудожнього, що свідчить про розуміння специфіки художньої літератури як виду мистецтва.
- Уміння проводити детальну оцінку форми твору, що включає аналіз композиції, стилю та інших художніх особливостей.
- Відповідність безпосереднього сприймання і розуміння ідей твору його художнім особливостям, тобто здатність учнів осягнути ідею твору в її взаємозв'язку з художньою формою та засобами вираження.

Ці критерії відображають інтегральний підхід до оцінювання рівня читацької компетентності та літературного розвитку учнів.

Багатьма психологічними і дидактичними дослідженнями, що розвиток творчих літературних здібностей школярів значною мірою залежить від вибору методів навчання. Проблема вибору методів навчання в школі висвітлена у працях Ц. Балталона, Ю. Бабанського, Л. Момот, А. Алексюка; методів вивчення літератури – З. Рез, О. Богданової, Т. Браже, В. Маранцмана, М. Кудряшова, Н. Молдавської, О. Мазуркевича, Т. Бугайко, Є. Пасічника, Б. Степанишина, Н. Волошиної та ін.

Одним із важливих питань сучасної дидактики є впровадження проблемного навчання. Теоретичні аспекти цього підходу детально аналізувалися в роботах Є. Пасічника, В. Кудрявцева, М. Махмутова, І. Лернера, Т. Ільїної та інших дослідників. Згідно з їхніми висновками, проблемне навчання є системою активного навчання, що ґрунтується на психологічних закономірностях розвитку самостійної мисленнєвої діяльності людини.

Актуальним питанням є застосування проблемного навчання на уроках української літератури. Цей напрям досліджують сучасні вчені, зокрема Г. Токмань, В. Микитюк, Л. Фурсова та інші, які обґрунтовують методику його ефективного впровадження у навчальний процес.

Питання саморозвитку учня, стимулювання пошуку власної індивідуальності та особистісного зростання розглядалися у працях таких відомих мислителів, як К. Роджерс, А. Маслоу, Л. Виготський, А. Макаренко, Т. Шацький, та інші. Їхні ідеї заклали фундамент для подальшого розвитку цієї проблематики.

У сучасній педагогіці проблема саморозвитку знайшла відображення у дослідженнях, присвячених застосуванню особистісно орієнтованого підходу до навчання літератури. Серед таких дослідників – А. Фасоля, З. Шевченко, О. Гаврилюк, Н. Кумейська, А. Сергієнко та інші. Вони активно пропагують впровадження інтерактивних методів навчання, які сприяють розкриттю потенціалу учнів та розвитку їхньої особистості.

З метою підвищення практичної спрямованості сучасної шкільної освіти та розвитку творчих здібностей учнів у педагогіці активно впроваджується компетентнісний підхід до навчання. Його теоретичні основи розроблено у працях Т. Іванової, О. Пометун, О. Пехоти, О. Солдатенко, О. Савченко, А. Старєвої та інших. Компетентнісний підхід тісно пов'язаний з особистісно зорієнтованим і проблемним навчанням, які знаходять широке застосування на уроках української літератури, зокрема у процесі вивчення мовних особливостей художніх творів.

Отже, критичний аналіз психолого-педагогічних джерел свідчить, що ефективно вивчення творчості О. Довженка на уроках літератури можливе за умови врахування низки чинників. До них належать: відповідність методів навчання віковим особливостям і рівню психічного та літературного розвитку учнів, а також застосування обґрунтованого підходу до вибору педагогічних технологій. Використання інтегрованих підходів забезпечує глибше розуміння учнями творчої спадщини письменника.

3.3. Методичні рекомендації щодо вивчення творчості О. Довженка на уроках української літератури

Оновлення завдань і змісту сучасної шкільної освіти визначено чинними державними стандартами. У «Концепції 11-річної середньої загальноосвітньої школи» стверджується: «Освіта XXI століття – це освіта для людини, її стрижнем є розвиваюча, культуротворча домінанта, виховання здатної до самоосвіти і саморозвитку особистості, яка вміє використовувати набуті знання і вміння для творчого розв'язання проблем, критично мислити, опрацьовувати різноманітну інформацію, прагне змінити на краще своє життя і життя своєї країни» [26, с. 3].

Творчість видатного українського письменника і кінорежисера О. Довженка викликає надзвичайний інтерес у шкільні практики. До проблеми вивчення життєпису митця зверталось чимало відомих методистів, учителів-практиків. Дослідження своєрідності творчого методу О. Довженка є предметом уваги цілої низки дослідників (О. Бабишкін, І. Дзюба, В. Дончик, Т. Дятленко, С. Коба, Р. Корогодський, Ю. Кочерган, С. Максимчук-Макаренко, А. Новиков, Л. Новиченко, С. Привалова, В. Святовець, Н. Троша та ін.). Питання вивчення різних аспектів творчості Довженка у шкільному курсі української літератури є актуальним.

Сучасний учитель часто стикається з викликом вибору методичних форм, методів і прийомів під час вивчення творчості О. Довженка на уроках української літератури. Різноманітні форми роботи доцільно застосовувати у 8-х класах та в старших (11-х) класах, як на академічному, так і на профільному рівнях. Основним завданням у цьому процесі є створення умов для емоційного сприйняття учнями краси художнього слова митця, пробудження в них радості естетичного переживання його творів.

Сучасні шкільні програми з української літератури пропонують вивчення творчості О. Довженка у 8, 11 класі. На нашу думку, методична

система роботи вивчення кіноповістей О. Довженка може бути спланована наступним чином, зокрема:

- за *Програмою з української літератури для 10-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів за суспільно-гуманітарним напрямом (профіль – філологічний)*, авторський колектив: Г. О. Усатенко, А. М. Фасоля:

4-й урок: Оповідання «Мати» як гімн невмирущій красі українки. Особливості композиції, часо-просторової організації твору. Образотворення. Публіцистичні елементи оповіді та їхня роль. «Воля до життя». Ідейна домінанта - ніколи не втрачати надії, до останньої миті боротися за життя. Образ Воїна у творі: солдата Івана Карналюка і лікаря-хірурга Миколи Дудка. Психологічний портрет героїв та засоби художнього вираження. Проблема війни і цінності людського життя.

Експериментальний план-конспект уроку презентуємо за програмою для загальноосвітніх навчальних закладів 10–11 класи (профільний рівень).

Перший урок вивчення монографічної теми «О. Довженко» у 11 класі доцільно організувати у форматі уроку-лекції. У процесі вивчення життєвого і творчого шляху письменника ефективним є застосування різних типів нетрадиційних уроків, таких як шкільна лекція з елементами бесіди, літературознавче дослідження, урок рольова гра тощо. На першому уроці можливе використання різноманітних методів і методичних прийомів для вивчення біографії митця.

Зокрема, на етапі актуалізації опорних знань доцільно залучати такі види діяльності, як робота з епіграфом, аналіз фотоматеріалів, ознайомлення з книжковою виставкою чи створення презентацій. Ці прийоми сприяють активізації пізнавальної діяльності учнів і допомагають глибше зануритися в тему.

На етапі вивчення нового матеріалу доцільно застосовувати такі види роботи, як розповідь учителя, шкільна лекція, літературознавче дослідження та інші інтерактивні методи. Творчість О. Довженка, видатного письменника й кінорежисера, є унікальним явищем в українській культурі та посідає

важливе місце серед надбань світового мистецтва. Включення його творчості до шкільної програми є закономірним і обґрунтованим.

Перед учителем стоїть важливе завдання – розкрити перед учнями багатогранний талант цього митця, показати його здатність відображати дух часу через мистецтво, а також допомогти учням відчувати естетичну велич, духовну силу та невмирущу красу його творів. Це сприятиме формуванню у школярів глибшого розуміння культурної спадщини та естетичного смаку.

Кожен письменник є унікальною особистістю, яка вирізняється своїм духовним світом, естетичними уподобаннями, світоглядними позиціями та життєвими подіями. Тому основною метою уроків, присвячених вивченню біографії письменника, є представлення його як багатогранної особистості, включаючи риси характеру, життєві й творчі принципи, а також сферу діяльності. Сучасна методика навчання рекомендує розглядати особистість митця у нерозривній єдності з його творчістю.

Ефективними методами і прийомами роботи на таких уроках є емоційна розповідь учителя, що починається з яскравого епізоду з життя письменника, учнівські повідомлення з читанням спогадів, уривків із листів, щоденників чи автобіографічних творів. Важливу роль відіграє використання різних видів наочності — зорової, слухової та синтетичної. Наприклад, залучення творів суміжних мистецтв (живопису, скульптури, архітектури, музики, театру, кіно) дозволяє відтворити певний період життя митця та передати його духовний світ. Такий підхід сприяє формуванню в учнів естетичних почуттів, розвитку художнього смаку та отриманню нових знань.

Вивчення життєвого і творчого шляху О. Довженка доцільно проводити у форматі лекції з використанням документального фільму «О. П. Довженко». Фрагментарне залучення фільму сприяє кращому засвоєнню матеріалу, виступаючи наочним доповненням до розповіді вчителя.

Біографію митця рекомендується починати вивчати з перших хвилин уроку, оминаючи повторення попередньої теми. Це допоможе створити

цілісний емоційний настрій, зосередити увагу учнів та залучити їх до теми. До викладу матеріалу можна залучити учнів, попередньо роздавши їм підготовлений лекційний матеріал для участі у діалозі з учителем.

Закріплення отриманих знань може здійснюватися через усне опитування чи виконання тестових завдань. Домашнє завдання формується на основі матеріалу уроку й може мати пошуковий або творчий характер, наприклад, написання есе, складання хронологічної таблиці чи аналіз переглянутого фрагмента. Такий підхід сприяє не лише глибшому засвоєнню інформації, а й розвитку критичного мислення та самостійності учнів.

Вивчення біографії митця крізь призму його естетичних уподобань відкриває можливості для глибокого впливу на духовний світ учнів. Різноманітний і багатий внутрішній світ письменника, що включає його мистецькі зацікавлення, захоплення та обдарування, може стати для учнів важливим естетичним уроком. Такий підхід сприяє розширенню їхнього кругозору, інтелектуальному розвитку, стимулює мисленеву діяльність, формує образне та логічне мислення, розвиває зв'язне мовлення та пробуджує зацікавленість у високому мистецтві.

Знайомство зі зразками високої культури через життя і творчість митців слова формує естетичну свідомість, шляхетні почуття та дає старшокласникам приклад для наслідування. Це особливо важливо в умовах, коли коло мистецьких зацікавлень молоді часто обмежується примітивною музикою, низькопробною теле- та відеопродукцією, або контентом з інтернету сумнівного змісту. Розкриття глибин світу мистецтва через творчість видатних особистостей надихає учнів на самовдосконалення, духовне збагачення та пошук істинних естетичних цінностей.

До пошукових методів інтерактивного навчання, які можемо застосувати під час вивчення творчості О. Довженка відносимо такі: *сократівські бесіди, ділову гру, дискусію, мікродискусію, медтворчої лабораторії, метод мозкової атаки, метод саморозвитку, проблемний*

семінар, метод «Акваріум» та ін. Кожна творча група працює над поставленим рядом запитань.

Перша творча група розв'язує такі завдання:

1. Світ дитячих та юнацьких захоплень. Освіта.
2. Червоні декорації. Дипломатична діяльність.
3. У вирі літературно-політичного життя.
4. Співець доби.
5. У «Московському засланні».

Друга творча група працює над таким запитанням:

О. Довженко:

1. Художник
2. Письменник
3. Філософ
4. Економіст
5. Сценарист
6. Публіцист.

Третя творча група:

1. Режисерська діяльність.
2. Ю. Яновський і О. Довженко.
3. Українська кінематографія і Довженко.

Своєрідний захист роботи кожної групи можна провести за системою запитання:

1. Доведіть, що нелегким і трагічним був шлях Довженка – людини, митця, політика.
2. Жив митець у драматичний для України час втрати ілюзій. Як ви це розумієте?
3. Чи зміг письменник у тяжкий час вистояти і реалізувати свої таланти?
4. Чи варто пов'язувати два поняття: Довженко і українська кінематографія?

Вивчення літературних творів потребує чіткої структуризації, яка дозволяє здійснити комплексний аналіз, включно з дослідженням сюжету, характеристик персонажів та визначенням основних проблематики твору.

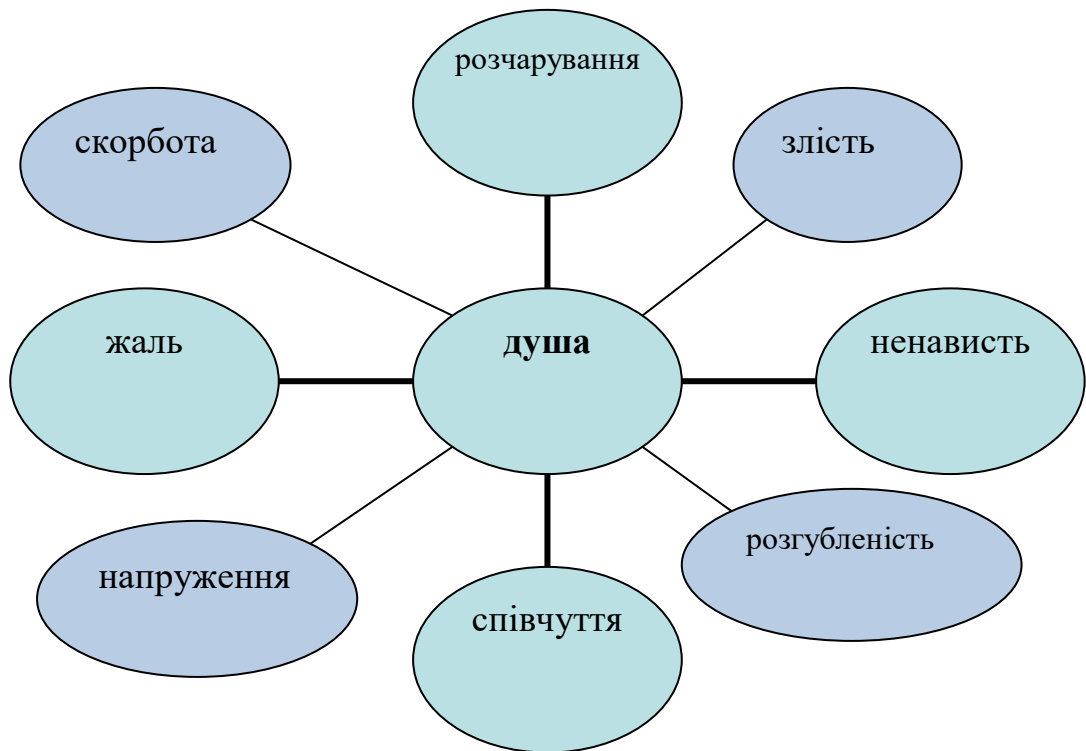
При вивченні оповідання Олександра Довженка «Ніч перед боєм» доцільно розпочати з загальної характеристики творчості письменника воєнного періоду, що надасть змогу окреслити контекст створення твору. Після цього педагог переходить до аналізу оповідання, залучаючи учнів до активного обговорення заздалегідь прочитаного матеріалу.

У процесі аналізу доцільно виділяти ключові фрагменти для читання та коментування, які сприятимуть глибшому усвідомленню учнями ідейного змісту твору, художньої майстерності автора та його виховного потенціалу. Особливу увагу слід приділити аспектам, які розкривають естетико-виховне значення твору, зокрема образній системі, емоційно-ціннісним складовим та патріотичній ідеї.

Ефективною методикою є залучення учнівських рефератів, які готуються заздалегідь та презентуються на уроці. Такий підхід дозволяє глибше зануритися у проблематику твору та оптимізувати час уроку для ґрунтовного коментування найбільш важливих питань, порушених у творі.

Орієнтовні теми: «Героїзм у грізні роки» (за мотивами творів О Довженка), «Історична канва у творчості Олександра Довженка» та ін.

Роздумуючи над змістом, можна використати метод «Грунування». Наприклад, даючи відповідь на запитання: Що могла відчувати душа?

Кращому засвоєнню матеріалу сприяє робота в групах. Наприклад, вправа «Сюжетний ланцюжок»: відновити порушену послідовність. Учні мають розмістити папірці у правильній послідовності. З'ясувати сюжетні компоненти твору.

- Бесіда Івана Дробота з командиром Петром Колодубом про внутрішній секрет.
- Відступ на схід бійців вдень і вночі.
- Стежкою до річки.
- Перевезення через Десну.
- Прощання бійців з дідами.
- Розповідь Івана Дробота про долю дідів.

Новим, проте дієвим методом візуалізації теми, узагальнення є метод «Кроссенс». До прикладу, початок уроку можна зобразити кроссенсом, розгадавши який, учні зрозуміють основну тематику твору – війна:

Отже, різними методичними прийомами можна викласти матеріал на уроці: лекція вчителя, бесіда за змістом твору, коментований аналіз, реферати учнів, екранне і звукове унаочнення тощо.

У процесі викладу матеріалу вчитель поступово підводить учнів до розуміння того, що Олександр Довженко є майстром типізації образів і життєвих явищ. Для забезпечення активного сприйняття творів письменника доцільно використовувати систему запитань, спрямованих на змістовний аналіз тексту. Ці запитання мають на меті підготувати учнів до подальшого вивчення ідейно-художніх особливостей твору.

Робота із запитаннями та підготовка відповідей стимулюють учнів до діяльності, яка включає:

- повторне уважне перечитування тексту;
- аналіз смислового навантаження образів, художніх деталей та ситуацій;
- розвиток здатності до образної конкретизації та узагальнення.

Ця діяльність сприяє формуванню базових читацьких умінь, необхідних для глибокого розуміння художньо-естетичної сутності твору. Навіть робота над одним текстом стає інструментом формування всіх основних типів читацьких умінь, серед яких:

- уміння відтворювати художні картини, змальовані письменником, наближено до тексту;
- здатність аналізувати роль образних елементів твору;

- навички встановлення причинно-наслідкових зв'язків між художніми компонентами тексту.

Таким чином, систематична робота над літературним твором не лише розвиває читацьку компетентність учнів, а й допомагає розкрити авторський задум та інтерпретувати прихований підтекст твору.

Питання ставимо такого типу:

- Про що розповів письменник оповідання «Ніч перед боєм»?
- Чим вас схилював цей твір?
- Як показано подвиг дідів-перевізників?
- Яка композиція цього оповідання?

Після відповідей учнів учитель робить підсумок і висновки про мобілізуюче спрямування твору, про пафос утвердження віри в народні сили, про нескореність народу перед ворогом.

Думки, спостереження, критичні зауваження, інвективи, переживання та судження, висловлені видатним кіномитцем, письменником, журналістом і громадським діячем Олександром Довженком у його знаменитому «Щоденнику», зберігають свою актуальність і в сучасному контексті. Ідеї та рефлексії автора все частіше залучаються до аналізу реалій війни на сході України, демонструючи їхню універсальність та глибину.

Для ефективного вивчення творів Олександра Довженка доцільно застосовувати інтерактивні методи, які сприяють активній участі учнів у навчальному процесі та розвитку їхньої творчої й критичної мисленнєвої діяльності.

«Коло ідей», що передбачає висловлення кожним учнем своїх поглядів щодо вирішення поставленого завдання. Цей метод має кілька етапів визначення завдання і спосіб його розв'язання; висунення власних домислів; обробка отриманого матеріалу, систематизація; аргументація висновки;

«Творча лабораторія», що передбачає, що групи, на які поділено учнів, розкривають свої творчі здобутки, власні творчі напрацювання, сценарії.

Вважаємо за доцільне після вивчення життєпису митця запропонувати учням написання творчих робіт, зокрема творів-роздумів. Орієнтовними темами творів можуть бути наступні:

1. Україна у творчості О. Довженка.
2. Роздуми О. Довженка про долю українського народу.
3. Жіночі характери у творчості О. Довженка.
4. Українські характери у відтворенні О. Довженка
5. Мій улюблений твір О. Довженка.
6. Філософське осмислення моральної краси і духовної величі людини у кіноповістях, творах малої прози О. Довженка.
7. Проблема народу на війні в кіноповістях, творах малої прози О. Довженка.
8. Проблема історичної пам'яті народу в кіноповістях «Україна в огні», «Повість полум'яних літ» О. Довженка.
9. Втілення в образі сім'ї Запорожців національного духу, величі й моральної краси українського народу, його нескореності в кіноповісті «Україна в огні» О. Довженка.
10. Філософське узагальнення найістотніших проблем людського життя у творчості О. Довженка.
11. Світ зачарованої Десни.
12. Людина і земля у філософському осмисленні О. Довженка.
13. Філософське осмислення долі людини й народу у творчості О. Довженка.
14. «Щоденник» О. Довженка – пристрашний протест проти тоталітаризму.
15. Утвердження думки про органічну єдність краси людини і краси

На нашу думку, розроблені й запропоновані для практичного застосування методичні прийоми і види навчальної діяльності будуть ефективними під час вивчення творчості О. Довженка у 8, 11 класах на уроках української літератури в сучасних закладах освіти.

Висновки до розділу 3

Вивчення життєвого та творчого шляху Олександра Довженка є важливим компонентом шкільної програми з української літератури для учнів 8-х та 11-х класів. Це зумовлено як значущістю його постаті в історії України, так і універсальністю його творчої спадщини. Довженко жив і творив у складні часи, коли українському народові забороняли «писати і малювати», проте його багатогранний талант і глибока любов до України, її культури, природи та мистецтва зробили його унікальною фігурою в національному пантеоні митців.

О. Довженко залишив значний внесок у різних сферах: він був письменником, кінорежисером, художником і громадським діячем. Його творчість є актуальною не лише з точки зору історико-літературного аналізу, а й у контексті морально-етичних викликів сучасності. Особливо це стосується кіноповістей «Зачарована Десна», «Україна в огні» та оповідання «Ніч перед боєм», які містять глибокий виховний потенціал.

Сьогодні школа має важливе завдання формування моральних цінностей учнів, і творчість Довженка сприяє розвитку таких якостей, як патріотизм, гуманізм і здатність до співчуття. Уроки, присвячені його творчості, дозволяють не лише вивчити літературну спадщину, а й створити умови для виховання свідомих, моральних громадян, що особливо важливо у складні часи для української державності.

Систему уроків за монографічною темою «Олександр Довженко» можна сформувати, використовуючи різні форми, методи і методичні прийоми.

Так, на уроці за темою Олександр Довженко. «Ніч перед боєм» – твір про героїзм, самовідданість, патріотичні почуття українців. Образи діда Платона і діда Савки. Їхній моральний урок для солдатів (8 клас) ефективними методичними прийомами, на нашу думку, є евристична бесіда, «вільне письмо», учнівські повідомлення з використанням мультимедійних презентацій, робота з опорно-логічною схемою, гронування та ін.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Сучасна методика викладання літератури базується на інтеграції традиційного підходу, інноваційних методів і творчого підходу до навчального процесу. Вона враховує вікові особливості учнів, рівень їх літературного розвитку та потребу у формуванні ціннісних орієнтирів. Такий підхід є універсальним і застосовується до всіх тем шкільної програми, зокрема й до монографічного вивчення творчості окремих письменників.

Знайомство з біографією автора на уроках літератури є фундаментальним етапом у розумінні його творчого доробку, визначення місця у літературному процесі, культурі й загальній історії цивілізації. Біографічний матеріал має бути змістовним, цікавим, структурованим і поданим у формі, що не переобтяжує учнів датами чи фактами, але водночас розкриває сутність письменника як особистості.

Ефективність вивчення біографії зростає за умови використання першоджерел, цитат письменника, документальних матеріалів і фрагментів його творів. Це сприяє глибшому осмисленню характеру митця, його уподобань, життєвих пріоритетів та творчого кредо. Такий підхід не лише забезпечує ґрунтовне оволодіння знаннями, але й сприяє формуванню естетичного смаку, моральних якостей і почуттів у школярів, допомагаючи їм осягнути світогляд митця та значення його спадщини для суспільства.

Воєнні оповідання Олександра Довженка є ваговою складовою української літератури, що відображає драматизм і трагічність періоду Другої світової війни. Їх значення виходить за межі художньої літератури, адже вони слугують джерелом осмислення історичних подій та формування національної ідентичності.

Твори цього циклу вирізняються глибоким патріотичним пафосом, проникливим психологізмом та майстерністю художнього узагальнення. Через образи героїв, картини природи, описи воєнних буднів і людських переживань, автор створює багатогранну панораму епохи. Довженко не лише

зображає трагедію війни, але й наголошує на морально-етичних аспектах, таких як людяність, самопожертва, любов до Батьківщини.

Художня мова О. Довженка вирізняється лаконічністю, образністю та символізмом, що дозволяє глибше розкрити сутність подій і переживань. Оповідання «Ніч перед боєм» є прикладом синтезу документалізму і художньої уяви, де реалістичність деталей органічно поєднується із філософськими роздумами про долю людини на війні.

Таким чином, воєнні оповідання О. Довженка становлять не лише художню, а й культурно-історичну цінність. Вони залишаються актуальними і сьогодні, особливо в контексті осмислення сучасних викликів, зокрема війни, що триває в Україні. Ці твори сприяють формуванню історичної пам'яті, естетичного смаку та моральних орієнтирів читачів, розширюючи межі їхнього розуміння не лише минулого, але й сучасності.

Оповідання «Мати» О. Довженка є одним із знакових творів його воєнної прози, яке розкриває глибокі морально-етичні проблеми, пов'язані з трагедією війни. У центрі оповідання – образ матері, що стає символом стійкості, жертвності та невимовного болю, який переживає людство в умовах воєнного лихоліття.

Твір вирізняється емоційною насиченістю та лаконічністю вираження, що підсилює драматизм подій і водночас дозволяє глибше розкрити універсальний образ матері. Через її страждання, роздуми і спогади автор проводить паралелі між особистою трагедією і масштабною катастрофою, яка торкається кожної української сім'ї.

Оповідання вирізняється високою художньою майстерністю, що проявляється у поєднанні реалістичних деталей із символічними узагальненнями. О. Довженко тонко передає складну психологію героя, водночас акцентуючи на загальнолюдських цінностях, таких як любов, самопожертва, віра у краще майбутнє.

Таким чином, оповідання «Мати» є потужним художнім висловленням Довженка на тему війни. Воно не лише відображає трагедію епохи, а й

підносить ідеї людяності, жертвності та непохитної віри, що робить його актуальним і важливим у контексті сучасного літературного аналізу й морального виховання.

Оповідання О. Довженка «Воля до життя» є яскравим прикладом художнього осмислення теми людської стійкості, мужності та прагнення до виживання у надзвичайно складних умовах війни. Центральною темою твору є зображення сили людського духу, яка дозволяє протистояти не лише фізичним випробуванням, але й моральним викликам.

Образ головного героя, що є уособленням незламності та волі, розкривається через випробування, які він долає, зберігаючи віру в життя навіть у ситуаціях, коли виживання здається неможливим. Через його боротьбу за життя автор акцентує на універсальних цінностях людської гідності, патріотизму та відповідальності за інших.

Оповідання відзначається реалістичністю у змалюванні деталей воєнної дійсності, що поєднується із філософським осмисленням сенсу життя та морального вибору в екстремальних умовах. Довженко використовує насичену художню мову, яка надає тексту глибокої емоційної сили та допомагає читачеві проникнути у внутрішній світ героя.

Таким чином, «Воля до життя» є твором, який не лише художньо відтворює драматизм і жорстокість війни, а й підносить ідею незламності людського духу. Це оповідання займає важливе місце у творчості Олександра Довженка та українській літературі загалом, сприяючи формуванню моральних і етичних цінностей у читачів і залишаючись актуальним для сучасного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О. Українська література (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти. К. : Грамота, 2019. 256 с.
2. Бабишкін О. К. Олександр Довженко – публіцист. Літературно-критичний нарис. К. : Радянський письменник, 1989. 200 с.
3. Барабаш Ю. Чисте золото правди. Деякі питання етики і поетики О. Довженка. К., 1962. 362 с.
4. Безручко О. В. Невідомий Довженко. К.: Фенікс, 2008. 310 с.
5. Білоус Н. Застосування мультимедійних технологій під час вивчення кіноповісті О. Довженка «Україна в огні». *Українська література в загальноосвітній школі*. 2014. № 1. С. 28–30.
6. Борзенко О. І. Українська література (профільний рівень) : підруч. для 11 класу закл. загал. серед. освіти . Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 256 с.
7. Вивчення творчості Олександра Довженка в школі; за ред. проф. А. О. Новикова. Х. : Вид. група «Основа», 2014. (Б-ка «Вивчаємо українську мову та літературу; Вип. 8 (129)»).
8. Галич О. А., Назарець В. М., Васильєв Є. М. Теорія літератури: Підручник. Київ: Либідь, 2005. 488с.
9. Гетьманець М. Ф. Сучасний словник літературознавчих термінів. Харків: Ранок, Веста. 2003.157 с.
10. Градовський А. Антивоєнний пафос прози Олександра Довженка і Генріха Белля. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2010. № 12. С. 44–46.
11. Довженко без гриму: Листи, спогади, архівні знахідки; упоряд. і коментар Віри Агеєвої і Сергія Тримбача. К. : КОМОРА, 2014. 472 с.
12. Довженко О. Вибрані твори. Харків. : Ранок, 2003. 320 с.
13. Довженко О. Кіноповісті. Оповідання . К. : Наукова думка, 1986. 709 с.

14. Зарудня І. Вивчення оповідань «Воля до життя» О. Довженка та «Любов до життя» Джека Лондона крізь призму навчального діалогу. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2010. № 5. С. 21–24.
15. Ісаєва О. О. Організація та розвиток читацької діяльності школярів при вивченні зарубіжної літератури : посібник для вчителя. К. : Ленвіт, 2000. 184 с.
16. Історія української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття: навчально-методичний посібник; за ред. Г. Семенюка; упоряд. О. Романенко, Н. Янкова. Київ, 2013. 339 с.
17. Кінорежисер світової слави: Збірник статей;упорядник Л. Брюховецька. Редакція журналу «Кіно-Театр». Вид-во «Логос». 2013. 216 с.
18. Коба Л. С. Олександр Довженко. К. : Дніпро, 1979. 190 с.
19. Коваленко Л. Т. Українська література : підруч. для 8 кл. закладів загальної середньої освіти. 2-ге вид., перероблене. Київ : УОВЦ «Оріон», 2021. 272 с.
20. Коваленко Л. Т. Українська література. Рівень стандарту : підруч. для 11 кл. закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2019. 256 с.
21. Кожукало Н. В., Нікітін А. В. «Я України чин, України...». Мистецький вечір-портрет, присвячений 120-річчю від дня народження Олександра Петровича Довженка. *Зарубіжна література в школах України*. 2014. № 7–8. С. 88–92.
22. Коноваленко Н. М. О.Довженко. Оповідання «Мати». Позакласне читання. 8 клас. *Вивчаємо українську мову та література*. 2003. № 15 (451). С. 24–33.
23. Кудін В. О. Зоряний шлях: Художньо-документальна повість. К.: Парламентське видавництво, 2004. 224 с.
24. Концепція загальної середньої освіти (11-річна школа) : Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. 2002. №2. С. 3–21.

25. Концепція літературної освіти в Україні: *Українська мова та література*. 2002. №11 (267).
26. Кудін В. О. Сашко: Художньо-документальна повість. К.: ЕКМО, 2004. 263 с.
27. Кушнеренко О. В. Вивчаємо творчість Олександра Довженка. 11 клас. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2018. № 13–14 (521–522). С. 34–40.
28. Лесин В. М., Пулинець О. С. Короткий словник літературознавчих термінів. К.: Рад. літ., 1961. 520 с.
29. Літературознавча енциклопедія ; автор-укладач Ю. Ковалів : У 2-х т.; Т.1. Київ, 2007. 308 с.
30. Літературознавчий словник-довідник [за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка]. К.: Академія, 2006. 752 с.
31. Матосова А. «Щоденник» О.Довженка – документ доби про трагічну долю України та її синів. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2014. № 1. С. 30–34.
32. Мірошниченко Л. Ф. Методика викладання зарубіжної літератури в середніх навчальних закладах. К.: Ленвіт, 2000
33. Назаренко Л. Система уроків з вивчення творчості Олександра Довженка. Урок перший. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2014. № 11. С. 23–27.
34. Назаренко Л. Система уроків з вивчення творчості О.Довженка. Урок другий. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2014. № 12. С. 26–30.
35. Назаренко Л. Система уроків з вивчення творчості О.Довженка. Урок третій. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2015. № 1. С. 22–27.
36. Наукові основи методики літератури: навчально-методичний посібник / за ред. Н. Й. Волошиної. Київ : Ленвіт, 2002. 344 с.
37. Національна доктрина розвитку освіти в ХХІ столітті. Київ: Шкільний світ, 2001. 24 с.

38. Новиков А. О., Троша Н. В., Максимчук-Макаренко С. О. Літературні пріоритети Олександра Довженка: монографія; за ред. проф. А. О. Новикова. Суми: Видавництво Винниченка Миколи Дмитровича, 2016. 212 с.
39. Олександр Довженко в рецепції сучасної наукової думки: монографія; за ред. А. О. Новикова. Харків, 2019. 416 с.
40. Панасенко Т. М. Олександр Довженко. Х.: Фоліо, 2012. 120 с.
41. Парандич Л. О. Вивчення творчості Олександра Довженка. Цикл уроків. 11 клас. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2017. № 1–2 (473–474). С. 15–30.
42. Пасічник Є. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах : навчальний посібник для вузів. Київ : Ленвіт, 2000. 384 с.
43. Пахаренко В. І. Основи теорії літератури. Київ: Генеза, 2009. 296 с.
44. Поляруш О. Е. Олександр Довженко і фольклор: монографія. К.: Вища школа, 1988. 176 с.
45. Привалова С. П. Вивчення творчості О. Довженка у сучасній школі. Олександр Довженко в рецепції сучасної наукової думки : монографія; за ред. А. О. Новикова. Харків, 2019. С. 350–362.
46. Примоченко М. С. Олександр Довженко. Оповідання «Ніч перед боєм». Образи діда Платона і діда Савки. 8 клас. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2017. № 25–26 (497–498). С. 39–42.
47. Ситченко А. Л. Навчально-технологічна концепція літературного аналізу. Київ: Ленвіт, 2004. 305 с.
48. Слоньовська О. В. Українська література : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. 2-ге вид., переробл. Київ : Літера ЛТД, 2021. 256 с.
49. Степанишин Б. І. Викладання української літератури в школі : метод. посібник для вчителя. К. : РВЦ «Проза», 1995. 256 с
50. Тлумачний словник української мови. Близько 20000 слів і словосполучень [Текст] / Укл. Н. Д. Кусайкіна, Ю. С. Цибульник; за заг. ред.

д-ра філол.наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010. 608 с.

51. Токмань Г. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція. Київ : Міленіум, 2002. 320 с.

52. Тримбач С. Олександр Довженко: Загибель богів. Вінниця : Глобус – Прес, 2007. 760 с.

53. Українська література : підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень); за заг. ред. Г. Ф. Семенюка. К. : Освіта, 2011. 416 с.

54. Українська література. 10-11 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту; за заг. ред. Р. В. Мовчан.<https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>

55. Українська література. 10-11 класи. Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Філологічний напрям (профіль – українська філологія) ; авт. колектив: Г. О. Усатенко, А. М. Фасоля

56. Українська література. 10–11 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту; за заг. ред. Р. В. Мовчан. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>.

57. Українська література. 10–11 класи. Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Філологічний напрям (профіль – українська філологія); авт. колектив: Г. О. Усатенко, А. М. Фасоля. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>

58. Українська література. 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів; за заг. ред. Р. В. Мовчан. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/onovlennya-12-2017/na-sajt-ukrayinska-literatura-5-9-z-chervonimdoc-2.pdf>

59. Черненко В. Правда, обпалена війною. Доля народу крізь призму авторського бачення та оцінки Олександра Довженка в кіноповісті «Україна в огні». *Українська література в загальноосвітній школі*. 2012. № 6–7. С. 37–40.

ДОДАТКИ

Додаток А

Тема уроку: Олександр Довженко. «Ніч перед боєм» – твір про героїзм, самовідданість, патріотичні почуття українців. Образи діда Платона і діда Савки. Їхній моральний урок для солдатів (8 клас)

Компетентності:

предметні: учень/учениця знає найголовніші факти з біографії митця; вдумливо читає твір, переказує і коментує прочитане; визначає ідею твору; характеризує образи діда Платона і діда Савки;

ключові: учень/учениця пояснює той важливий моральний урок, який продемонстрували героїв власним самовідданим вчинком; висловлює судження про поняття патріотизму, героїзму у воєнний та мирний часи.

Тип уроку: засвоєння нових знань та формування на їх основі практичних умінь і навичок

Обладнання: портрет письменника, ілюстрації до твору, мультимедійні презентації, фотоматеріали, книжечки-метелики

Зміст уроку

I. Актуалізація опорних знань учнів

1. Поетична хвилинка

До уроку ми все приготували
І все, що знаємо, пригадали,
Будемо уважно слухати, запам'ятовувати,
Думки власні висловлювати.
Щоб успішним став урок,
Вмотивуймо кожний крок.

II. Мотивація навчальної діяльності. Постановка теми, мети уроку

Слово учителя. Я завітала на урок не з пустими руками, а принесла нагороди мого батька, який брав участь у Другій світовій війні, а саме: у

визволенні Харкова, у форсуванні річки Дніпра. Закінчив війну в Австрії 1945 року. Серед його нагород і медаль «За відвагу». Я пишаюся тим, що він захищав рідну землю, ми свято бережемо пам'ять про нього.

Сьогодні ми ознайомимося з оповіданням про початок війни «Ніч перед боєм» Олександра Довженка, відомого письменника і кінорежисера.

– Чи знайоме вам це прізвище? Що ви знаєте про О. Довженка?

III. Вивчення нового матеріалу

1. Ознайомлення з найцікавішими фактами з життя видатного українського письменника і кінорежисера О. Довженка.

Групи презентують (випереджувальні завдання) проекти:

Біографи «Я жив для добра і любові»

Кінокритики «О.П.Довженко – геніальний український режисер»

Повідомлення вчителя «Цікаві факти про Олександра Довженка»

Народився Олександр Довженко 12 вересня 1894 року в селі В'юнищі, що на Чернігівщині. Його батьки були не писемними, але походили з далекого козацького роду. Родина жила не дуже заможна – землі було трішки і, до того ж, вона була неродюча.

У родині Довженків було 14 дітей, тому батько змушений був працювати вдень і вночі. Діти дуже швидко помирали, навіть не досяючи працездатного віку.

У 1911 році Олександр вирішує вступати до Глухівського вчительського інституту, не тому що хотів стати вчителем, а тому що там платили високу стипендію – 120 карбованців на рік.

Коли відкрилась Академія мистецтв, Довженко вирішує спробувати себе у творчості і переходить навчатись до академії, але дуже швидко покидає навчання.

На початку 1920 року він вступає до партії боротьбистів. Через кілька тижнів ця партія влилася в КП (б)У, і таким чином він став членом КП(б)У. Довженка призначили завідувати Житомирською партійною школою, а потім підпілля в Коровинецькому районі. Там він був взятий у полон польським

кінним роз'їздом, але йому пощастило благополучно втекти до свого загону. Перебував на посаді секретаря губернського відділу міської освіти, де пропрацював рік. Олександр Довженко був комісаром театру ім. Т.Шевченка, брав участь у роботі організаційного комітету працівників освіти. У 1921 році його зараховують до Наркомату закордонних справ і відправляють на роботу до Польщі, де він очолює комісію з обміну військовополонених. У Польщі його улюбленим заняттям було малювання. Повернувшись в Україну починає працювати карикатуристом. Знайомиться з Ю. Смоличем, М. Бажаном, В. Сосюрою та П. Тичиною. Олександр Довженко – один із засновників ВАПЛІТЕ.

У 1926 році переїздить до Одеси і влаштовується режисером на кінофабрику. Перший фільм Довженка «Сумка дипкур'єра», знятий в 1927 році. В основу сценарію фільму було покладено убивство радянського дипломатичного кур'єра Теодора Нетте. У цій стрічці Довженко зіграв свою єдину роль в кіно – кочегара, який переховує сумку Нетте.

В Одесі Олександр Довженко познайомився зі своєю супутницею життя Юлією Солнцевою. «Арсенал» – остання стрічка, знята митцем на Одеській фабриці. Далі він планує перебиратись до Києва, де будувалась кінофабрика. Що він і зробив. Саме там було відзнято найвідоміший його фільм «Земля».

Керівник радянського Кінокомітету Борис Шумяцький під великим секретом повідомив дружині майстра актрисі Юлії Солнцевій, що ніби *«санкціоновано ордер на арешт Довженка»*. І зроблено це на вимогу керівника українського радянського уряду Миколи Скрипника та Володимира Затонського, які, подивившись «Івана», вирішили, що фільм ворожий народу.

Солнцева в спогадах написала, що Сталін особисто телефонував наркому НКВД Всеволоду Балицькому і той знищив вже виписаний ордер.

2. Робота з опорно-логічною схемою.

Сфера діяльності	Основні риси характеру	Стан душі
------------------	------------------------	-----------

Висновок: якою особистістю постав перед вами митець?

Отже,...

3.Коментар учителя. О. Довженко, великий син свого народу, всебічно обдарований, нескорений, мав непросту долю. Як бачимо з повідомлень дітей, коли почалася Друга світова війна, О. Довженко, хворий і вже не молодий, добровольцем пішов на фронт. Працював кореспондентом, знімав документальні фільми. Але головною зброєю на цей час для нього стало слово. Основна тема його творів цього часу – людина і війна, доля народу у війні. А. Тарковський про нього сказав: «Довженко – єдиний по-справжньому український, народний митець, який розкрив душу своїх земляків і разом з Гоголем і Шевченком спонукав мене полюбити Україну та її народ».

4. Творча робота. Напишіть листа письменнику О. Довженку. Орієнтовні записи: зруйновані села й міста, сплюндрована земля, сльози матерів і жінок, втрата рідних, осиротілі діти, перемоги в бою, безпорадність, розчарування, трагедія тощо.

- Так, початок Другої світової війни був невдалим для Радянського Союзу, і О.Довженко як митець, «... який розкрив душу своїх земляків...», зобразив зневіру, розчарування населення в армії, бійців, які занепали духом. У чому ж тоді постає велич дідів-перевізників Платона Півторака і Савки? Якою була душа в дідів? Яка її ціна?

Сподіваюсь, ви дасте відповіді на ці питання наприкінці уроку.

- Що таке душа? Про душу нашого народу ми дізнаємось з його вірувань.

Душа –за вченням давньоукраїнських волхвів – жива духовна плоть людини, що визначає її вдачу, поведінку, діяльність, взагалі – долю.

Про вигляд душі українці оповідають таке: вона буває ніби мушка, метелик, бджола, хмарина, дим або пара.

5. Прийом «Гронування»

Що могла відчувати душа?

6. Постановка проблемного запитання.

Як розумієте слова Петра Колодуба: «Дід-рибалка перевернув мені всю душу»?

7. Робота з текстом твору.

- Віднайдіть у тексті художні вирази, що говорив про душу бійців дід Платон. Яку поведінку бійців зумовив стан душі? Чи були діди жорстокими і несправедливими по відношенню до бійців?

(«Душа несерйозна, розбалувана...».)

«Не вміли шануватися, так уж повезем, тікайте, чорт вашу душу бери...».

«Душа в тебе мала,- сказав Платон. – Душа, хлопче, вона буває всяка. Одна глибока і бистра, як Дніпро, друга – як Десна ось, третя – як калюжа, до кісточки, а часом буває, що й калюжки нема, а так щось мокреньке...».

«Людська душа молодецька сильніша за всяку танкетку! Була, єсть і буде!»

Віднайдіть у тексті художні вирази, які свідчать про душевний стан бійців? Що відчували хлопці?

(«Я, діду, ненавиджу фашизм усією душею,- крикнув Троянда і навіть встав від хвилювання».)

«Хіба ви думаєте, що біль і жаль не роздирають наші душі, не печуть нас пекельним вогнем? – простогнав я йому в самі очі».)

Що відчували бійці після того, як почули правду діда Платона?

(«А воїну треба напитися кріпкої ненависті до ворога та презирства до смерті»)

8. Робота в групах.

Вправа «Сюжетний ланцюжок». Відновити порушену послідовність. Учні мають розмістити папірці у правильній послідовності. З'ясувати сюжетні компоненти твору.

1. Бесіда Івана Дробота з командиром Петром Колодубом про внутрішній секрет.
2. Відступ на схід бійців вдень і вночі.

3. Стежкою до річки.
4. Перевезення через Десну.
5. Прощання бійців з дідами.
6. Розповідь Івана Дробота про долю дідів.

Доведіть, що твір «Ніч перед боєм» за жанром оповідання.

9.Робота з теоретико-літературним поняттям.

Оповідання — невеликий прозовий твір, сюжет якого ґрунтується на певному (рідко кількох) епізоді з життя одного (іноді кількох) персонажу. Невеликі розміри оповідання вимагають нерозгалуженого, як правило, однолінійного, чіткого за побудовою сюжету. Характери показані здебільшого у сформованому вигляді.

Жоден літературний твір не може обійтися без композиції. Адже вона є побудовою художнього твору, розташування його окремих частин в системі і послідовності, яка підкреслить головну ідею твору і допоможе її розкрити найбільш максимальним чином.

Цікавий і оригінальний такий елемент композиції, як «розповідь в оповіданні». Це означає, що безпосередньо в літературному творі представлено ще одне оповідання, за допомогою якого автор намагається донести спільну фабулу свого творіння. Розповідь в оповіданні часто ведеться від особи оповідача.

10.Прийом «Нова хвиля».

Вивчіть інформацію з подальшою репрезентацією

I група. Підготувати розповідь, що дізналися про Петра Колодуба. Яким постав перед вами командир?

II група. Яким був бойовий дух бійців на момент зустрічі з дідами Платоном і Савкою? Що було причиною такого стану?

III група. Якими постають діди? У чому полягав подвиг перевізників? У чому їхня велич? («Він стояв на кормі з веслом, суворий і красивий, і дивився вперед поперек нас»).

IV група. Дослідіть, які міфологічні, релігійні та історичні образи використовує в оповіданні автор і з якою метою. Поясніть, що вони означають? (Святий Микола-угодник, Морозенко, образ річки Стікс, через яку переправляв Харон).

11. Інтерактивна вправа «Займи позицію»

Учитель. У своєму «Щоденнику» О. Довженко зробив запис: «Діди-перевізники – це образ епохи. Діди-перевізники через ріки. Харони. Їх багато. Вони сміливі, не бояться смерті і ніби зговорились». Як ви думаєте, чи могли діди-перевізники вчинити інакше, адже були поважного віку? Так чи ні? Займіть позицію. Аргументуйте думку.

IV. Підсумок уроку

1. Формулювання висновків учителем, учнями.
 - Мене найбільше вразила подія з біографії письменника...
 - Фільм «Земля» визнано кіношедевром, оскільки...
 - Героїчний вчинок дідів – це приклад...

Отже, герої твору є носіями кращих рис характеру людини – захисника Вітчизни. Їм властива твердість духу, нескореність ворогові; любов до батьківщини, волелюбність. Події виписані в романтично-піднесеному стилі, у творі все величне, незвичайне. Письменник описує такий стан душі, коли в останні хвилини життя людина відчувається могутньою.

- Сьогодні на Сході країни триває війна. Висловіть думку, як би вчинили діди-перевізники в наш час?

2. Прийом «Аналітичне зерно»

- Чи досягли поставлених цілей?
- Завдяки чому?
- Мій найбільший успіх на уроці – це ...
- Що б використали на наступних уроках?

3. Робота з «книжечкою-метеликом».

Оповідання «Ніч перед боєм» поширювалося і набуло популярності серед бійців у вигляді маленької книжечки, яка їх надихала на перемогу.

Скористайтесь книжечкою-метеликом і запишіть в ній, які моральні уроки візьмете на майбутнє

Книжечка-метелик

V. Домашнє завдання

1. Скласти паспорт твору (орієнтовний план на форзаці підручника).
2. Написати есе «Душа-метелик..» (за бажанням).